

ŚWIATOWIT

ROCZNIK

POŚWIĘCONY ARCHEOLOGII PRZEDDZIEJOWEJ

I BADANIOM

pierwotnej kultury polskiej i słowiańskiej

WYDAWANY STARANIEM

ERAZMA MAJEWSKIEGO.

Tom I. — 1899.

(57 ilustracji w tekście i XI tablic).

WARSZAWA.

Skład Główny w Księgarni E. Wendego i S-ki, Krak.-Przedmieście № 9.

—
1899.

ŚWIATOWIT

ANNUAL OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY
OF THE UNIVERSITY OF WARSAW

VOL. XIII–XIV (LIV–LV)
(2015–2016)

FASCICLE A/B

PREHISTORICAL AND MEDIEVAL
ARCHAEOLOGY.
ARCHAEOLOGY OF POLAND

MEDITERRANEAN
AND NON-EUROPEAN
ARCHAEOLOGY

WARSAW 2018

ŚWIATOWIT

ROCZNIK INSTYTUTU ARCHEOLOGII
UNIwersYTETU WARSZAWSKIEGO

TOM XIII–XIV (LIV–LV)
(2015–2016)

FASCYKUŁ A/B

ARCHEOLOGIA PRADZIEJOWA
I ŚREDNIOWIECZNA.
ARCHEOLOGIA POLSKI

ARCHEOLOGIA
ŚRÓDZIEMNOMORSKA
I POZAEUROPEJSKA

WARSZAWA 2018

Redaktor naczelny Wydawnictw Instytutu Archeologii UW: Krzysztof Jakubiak

ŚWIATOWIT
ROCZNIK INSTYTUTU ARCHEOLOGII UNIwersYTETU WARSZAWSKIEGO

Redaktorzy: Dariusz Błaszczak (d.blaszczak@uw.edu.pl),
Jerzy Żelazowski (j.r.zelazowski@uw.edu.pl)

Rada redakcyjna:

Włodzimierz Godlewski (Przewodniczący)
Elżbieta Jastrzębowska
Joanna Kalaga
Wojciech Nowakowski
Tadeusz Sarnowski
Tomasz Scholl
Karol Szymczak

Recenzenci tomu:

Zdzisław Bełka, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu
Joanna Kalaga, Uniwersytet Warszawski
Piotr Kittel, Uniwersytet Łódzki
Henryk Kobryń, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie
Jerzy Libera, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Andrzej Michałowski, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu
Michał Pawleta, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu
Jan Schuster, Uniwersytet Łódzki

All rights reserved

© 2018 Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

ISSN 0082-044X

Projekt okładki, opracowanie graficzne i skład: Jan Żabko-Potopowicz
Druk:

Adres redakcji: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego,
Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa

Spis treści

Contents

Fascykuł A/B

ARCHEOLOGIA PRADZIEJOWA I ŚREDNIOWIECZNA. ARCHEOLOGIA POLSKI
ARCHEOLOGIA ŚRÓDZIEMNOMORSKA I POZAEUROPEJSKA

Fascicle A/B

PREHISTORICAL AND MEDIEVAL ARCHAEOLOGY. ARCHAEOLOGY OF POLAND
MEDITERRANEAN AND NON-EUROPEAN ARCHAEOLOGY

OD REDAKCJI.....9

Studia i materiały

Katarzyna Januszek, Katarzyna Pyżewicz

KRZEMIENNE NARZĘDZIA SZLIFOWANE Z PÓŹNEGO NEOLITU
– MIĘDZY FORMĄ A FUNKCJĄ13
Late Neolithic polished flint tools – between form and function27

Sylwia Domaradzka, Bartosz Józwiak, Michał Przedziecki

MATERIAŁY Z EPOKI KAMIENIA I WCZESNEJ EPOKI BRĄZU ZE STANOWISKA 2
W WOŹNEJWSI, GM. RAJGRÓD, WOJ. PODLASKIE Z BADAŃ W LATACH 2015–201629
Stone Age and Early Bronze Age archaeological material from the site 2 in Woźnawieś,
Rajgród commune, Podlaskie voivodship, from the excavations in 2015 and 201646

Agata Trzop-Szczypiorska, Radosław Karasiewicz-Szczypiorski

DOMY ZE STANOWISK KULTURY PRZEWORSKIEJ NA MAZOWSZU.
KILKA PRZYKŁADÓW Z NIEPUBLIKOWANYCH BADAŃ47
Houses from sites of the Przeworsk Culture in Masovia. A few examples from unpublished research70

Agata Chilińska-Früboes, Bartosz Kontny

PO JANTAR! RZYMSKI TROP W DALEKIM KRAJU ALBO RAZ JESZCZE
O ZNALEZISKACH Z DAWNEGO *ILISCHKEN*73
Go for amber! Roman trace in a distant land or once more about old finds from former *Ilischken*105

Dominik Chudzik

WYBRANE ASPEKTY WCZESNOŚREDNIOWIECZNEGO OSADNICTWA RÓWNINY ŁUKOWSKIEJ I WYSOCZYNY SIEDLECKIEJ.....	107
Selected Aspects of Early Medieval Settlement in the Łuków Plain and the Siedlce Upland	131

Dariusz Błaszczuk

POCHODZENIE I DIETA MĘŻCZYZNY POCHOWANEGO W GROBIE D162 Z CMENTARZYSKA W BODZIA W ŚWIETLE BADAŃ IZOTOPOWYCH.....	133
The provenance and diet of a man buried in the grave D162 from the cemetery in Bodzia in the light of isotopic analyses	155

Joanna Piątkowska-Malecka

ZWIERZĘCE SZCZĄTKI KOSTNE Z TERENU ŚREDNIOWIECZNEJ OSADY W SURAŻU, STAN. 7/125, GM. <i>LOCO</i> , POW. BIAŁOSTOCKI, WOJ. PODLASKIE	159
Animal skeletal remains from the medieval settlement in Suraż, site 7/125, Suraż commune, Białystok district, Podlaskie voivodship	174

Marta Osypińska, Joanna Piątkowska-Malecka

ZWIERZĘTA W ZAGRODACH NA TERENIE OSADY LUDNOŚCI KULTURY CERAMIKI WSTĘGOWEJ RYTEJ W LUDWINOWIE (STAN. 7, AUT. 112), GMINA I POWIAT WŁOCŁAWEK	175
Homestead Animals in Linear Pottery Culture Settlement in Ludwinów (Site 7, Aut 112), Włocławek Commune and District	193

Sławomir Wadył, Marek Krąpiec

DENDROCHRONOLOGIA O DATOWANIU WCZESNOŚREDNIOWIECZNEGO GRODZISKA W WĘGIELSZTYNIE, GM. WĘGORZEWO	195
Dendrochronology on the dating of an early medieval settlement in Węgielsztyn, Węgorzewo commune	203

Agnieszka Olech

SYSTEM OCHRONY I PRZECHOWYWANIA ZABYTKÓW ARCHEOLOGICZNYCH NA SŁOWACJI.....	205
System for Protection and Storage of Archaeological Collections in Slovakia.....	212

Kronika wykopalisk

Michał Przeździecki, Elżbieta Ciepiewska

RYDNO – STANOWISKO NOWY MŁYN, WYKOP I/2015, WOJ. ŚWIĘTOKRZYSKIE. BADANIA W ROKU 2015	215
Rydno – Site: Nowy Młyn, Cut I/2015, Świętokrzyskie voivodship. The excavations in 2015	218

Paweł Szymański

- CZERWONY DWÓR, STAN. XXI, WOJ. WARMIŃSKO-MAZURSKIE. BADANIA W ROKU 2015221
Czerwony Dwór, site XXI, Warmińsko-Mazurskie voivodship. The excavations in 2015.....226

Artur Brzóška, Piotr Prejs

- BADANIA NIEINWAZYJNE DNA WISŁY NA ODCINKU MOSTU ŚWIĘTOKRZYSKIEGO
DO MOSTU GDAŃSKIEGO, WARSZAWA, WOJ. MAZOWIECKIE,
BADANIA W LATACH 2015–2016 227
Non-invasive Survey of the Bottom of the Vistula River Between the Świętokrzyski Bridge
and the Gdański Bridge, Warsaw, Mazowieckie Voivodship, in the Years 2015 and 2016 230

Ewa Marczak-Łukasiewicz

- TRUSZKI-ZALESIE, STANOWISKO 1 „OKOP” I STANOWISKO 3 „SIEDLIŚKO”,
WOJ. PODLASKIE. BADANIA WYKOPALISKOWE W LATACH 2013, 2015 I 2016 231
Trzuski-Zalesie, Site 1 (‘Okop’) and Site 3 (‘Siedlisko’), Podlaskie voivodship.
Excavations in 2013, 2015, and 2016..... 233

Magdalena Natuniewicz-Sekuła

- WEKLICE, STAN. 7, POW. ELBLĄSKI, WOJ. WARMIŃSKO-MAZURSKIE.
BADANIA W LATACH 2015–2016 235
Weklice, Site 7, Elbląg district, Warmińsko-Mazurskie voivodship. The excavations in 2015–2016 240

Michał Starski

- PUCK, UL. 1 MAJA 3, DZ. 168, BADANIA W LATACH 2014–2015 241
Puck, 1 Maja Street no. 3, Plot 168. The excavations in 2014 and 2015 248

Michał Starski

- SKARSZEWY – RYNEK, GM. SKARSZEWY, WOJ. POMORSKIE, BADANIA W 2015 ROKU 249
Skarszewy – the market square, Skarszewy commune, Pomorskie voivodship. The excavations in 2015258

Sławomir Wadył

- PASYM, ST. 1, WOJ. WARMIŃSKO-MAZURSKIE. BADANIA W ROKU 2016 259
Pasym, site 1, Warmińsko-Mazurskie voivodship. The excavations in 2016 265

Sławomir Wadył, Jerzy Łapo

- PERŁY, ST. 1, WOJ. WARMIŃSKO-MAZURSKIE. BADANIA W ROKU 2016 267
Perły, site 1, Warmińsko-Mazurskie voivodship. The excavations in 2016 270

Witold Gumiński

- STANOWISKO TORFOWE ŁOWCÓW-ZBIERACZY Z EPOKI KAMIENIA.
SZCZEPANKI, STAN. 8, WOJ. WARMIŃSKO-MAZURSKIE. BADANIA W ROKU 2016 271
Szczepanki, site 8, Warmian-Masurian voivodship – a Stone Age peat-bog site of hunter-gatherers.
The excavations in 2016 278

Bartosz Kontny, Artur Brzóska, Anna Bucholc, Bartłomiej Kujda, Piotr Prejs

Z POWIETRZA, LĄDU I WODY. WSZECHSTRONNA WERYFIKACJA OSIEDLI NAWODNYCH MIKROREGIONU JEZIOR ORZYSZ I WYLEWY. BADANIA W ROKU 2016	279
From the air, land and water. A comprehensive verification of lake settlements of the microregion of the Orzysz and Wylewy lakes. The expedition in 2016.....	288

Andrzej Szela

BRUDNICE, ST. V, POW. ŻUROMIŃSKI. BADANIA WYKOPALISKOWE W SEZONIE 2015	289
Brudnice, site V, Żuromin district. The excavations in 2015	293

Andrzej Szela

BRUDNICE, ST. V, POW. ŻUROMIŃSKI. BADANIA WYKOPALISKOWE W SEZONIE 2016	295
Brudnice, site V, Żuromin district. The excavations in 2016	298

Roksana Chowaniec

PALAZZO ACREIDE, SICILY, ITALY. EXCAVATIONS IN 2015	299
Palazzolo Acreide, Sycylia, Włochy. Wykopaliska w 2015 r.	305

Rosa Lanteri, Marta Fituła

ANCIENT SETTLEMENTS IN THE TERRITORY OF NOTO (SYRACUSE PROVINCE): NEW DATA FROM THE GIOI AND NIURA DISTRICTS	307
Insedimenti Antichi nel Territorio di Noto (Provincia di Siracusa). Nuovi Dati Dalle Contrade "Gioi" e "Niura"	316
Ślady osadnictwa starożytnego terytorium Noto (prowincja Syrakuzy). Nowe znaleziska z „Contrada Gioi” i „Niura”	319

**Tadeusz Sarnowski, Agnieszka Tomas, Tomasz Dziurdzik,
Ludmiła A. Kovalevskaya, Emil Jęczmienowski, Piotr Zakrzewski**

NOVAE 2015. LEGIONARY DEFENCES AND EXTRAMURAL SETTLEMENT	321
Prace wykopaliskowe w Novae w 2015 r. Twierdzy legionowa i osiedle przyobozowe.	327

Martin Lemke

FIELDWORK AT NOVAE 2015	329
Wykopaliska w Novae w 2015 r.	335

Martin Lemke

FIELDWORK AT NOVAE 2016	337
Wykopaliska w Novae w 2016 r.	342

Martin Lemke

FIELDWORK AT RISAN 2015	343
Wykopaliska w Risan w 2015 r.	348

Martin Lemke

FIELDWORK AT RISAN 2016	349
Wykopaliska w Risan w 2016 r.	354

Tomasz Dziurdzik

LJUBŠKI ARCHAEOLOGICAL PROJECT: A ROMAN AND LATE ANTIQUE SETTLEMENT IN WESTERN HERZEGOVINA, 2015	355
Projekt archeologiczny Ljubuški (Ljubuški Archaeological Project) – osadnictwo okresu rzymskiego i późnoantycznego w zachodniej Hercegowinie, 2015 r.	363

Marcin Matera, Paweł Lech, Elżbieta Sroczyńska

TANAIS, RUSSIA. EXCAVATIONS IN THE 2015 SEASON	365
Tanais, Rosja. Wykopaliska w sezonie 2015	371

Marcin Matera, Paweł Lech, Elżbieta Sroczyńska

TANAIS, RUSSIA. EXCAVATIONS IN THE 2016 SEASON	373
Tanais, Rosja. Wykopaliska w sezonie 2016	380

Dmytro Nykonenko, Marcin Matera, Miron Bogacki, Wiesław Małkowski, Paweł Lech

KONSULOVSКОЕ HILLFORT, UKRAINE. NON-INVASIVE SURVEY IN 2015 SEASON	381
Grodzisko Konsułowskoje, Ukraina. Badania nieinwazyjne w sezonie 2015	388

Dmytro Nykonenko, Marcin Matera, Nadieżda Gawryluk, Paweł Lech

KONSULOVSКОЕ HILLFORT, UKRAINE. 2016 SEASON	389
Grodzisko Konsułowskoje, Ukraina. Badania w sezonie 2016	392

Barbara Kaim, Nazarij Buławka

THE SIXTH SEASON OF EXCAVATIONS AT GURUKLY DEPE, SOUTHERN TURKMENISTAN (2015)	393
Szósty sezon wykopalisk na stanowisku Gurukly Depe w południowym Turkmenistanie (2015)	388

Włodzimierz Godlewski

NAQLUN, EGYPT. EXCAVATIONS IN 2015	399
Naqlun, Egipt. Wykopaliska w 2015 r.	402

Dorota Dzierzbicka, Włodzimierz Godlewski

DONGOLA, SUDAN – SEASON 2015–2016	403
Dongola, Sudan – Sezon 2015–2016	412

Joanna Kalaga

RECENZJA: DARIUSZ BŁASZCZYK, DĄBRÓWKA STĘPNIOWSKA (RED.), *POCHÓWKI
W GROBACH KOMOROWYCH NA ZIEMIACH POLSKICH W OKRESIE WCZESNEGO
ŚREDNIOWIECZA*, ŚWIATOWIT, SUPPLEMENT SERIES P: PREHISTORY AND MIDDLE AGES,
VOL. XVIII, WARSZAWA 2016, 175 STRON, 93 ILUSTRACJE, 3 TABELE 415

AGATA CHILIŃSKA-FRÜBOES, BARTOSZ KONTNY

PO JANTAR! RZYMSKI TROP W DALEKIM KRAJU ALBO RAZ JESZCZE O ZNALEZISKACH Z DAWNEGO *ILISCHKEN*

Abstrakt: A Roman *pugio* from former *Ilischken*, *Kr. Wehlau* is one of the most famous artifacts discovered in the area of the Dollkeim-Kovrovo Culture. Thanks to archival sources it has been possible to establish new data concerning that find as well as some other artifacts from *Ilischken*. *Pugio* might have been a gift from the Roman official or merchant for a barbarian noble and it probably comes from the time of Nero's reign. In *Ilischken* finds dated to: the Stone Age, the Bronze Age, the Early Roman Period, the Migration Period and the Middle Ages were discovered. They come from three archaeological sites.

Keywords: Dollkeim-Kovrovo Culture, Pregolya River basin, *pugio*, Roman imports

Słowa kluczowe: kultura Dollkeim-Kovrovo, dorzecze Pregoly, *pugio*, importy rzymskie

Wprowadzenie

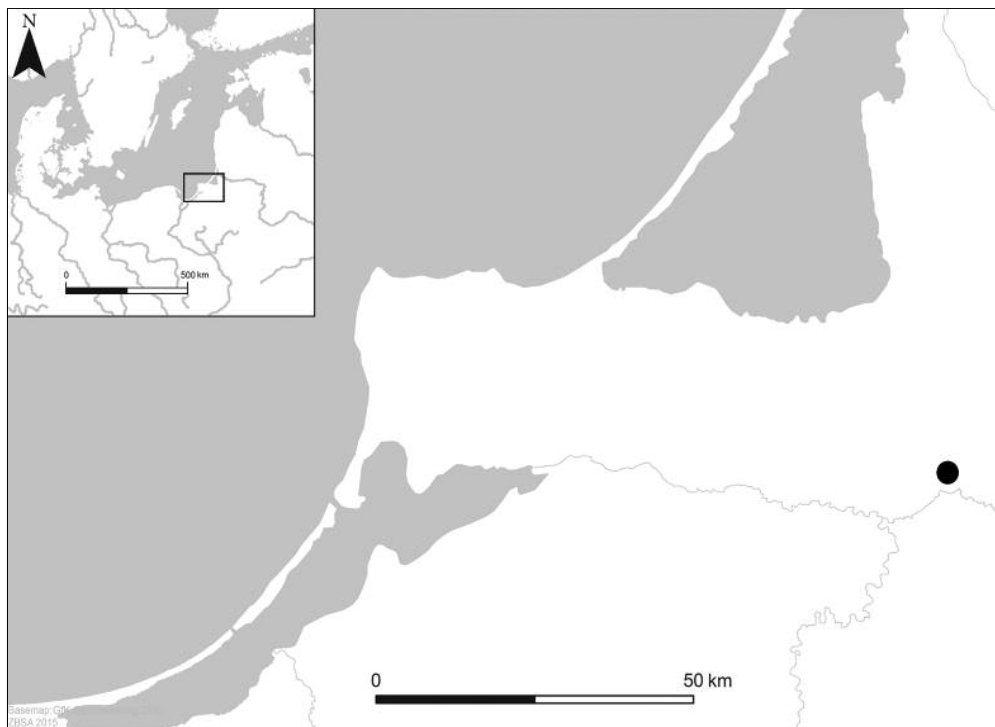
Kultura Dollkeim-Kovrovo znajduje się, niestety, niejako na marginesie zainteresowań współczesnych badaczy. Została ona zdefiniowana ponad dwadzieścia lat temu przez Wojciecha Nowakowskiego i włączona do zachodnio-bałtyjskiego kręgu kulturowego (NOWAKOWSKI 1996a). Badacze rosyjscy nie przyjęli jednak tej nomenklatury i wciąż rozróżniają grupę sambijsko-natangijską od grupy Wystruć-Pregola (por. SKVORTSOV 2012; HOMÁKOVA 2010). W swoim opracowaniu W. Nowakowski zebrał dostępne w połowie lat 90. XX wieku źródła – materiały publikowane uzupełnił o informacje ze spuścizny naukowej Martina Jahna (JAHN, *Spuścizna*). Od czasu ukazania się owej monografii publikowano prace poświęcone konkretnym typom zabytków pochodzących z obszaru kultury Dollkeim-Kovrovo, m.in. importom rzymskim (NOWAKOWSKI 2000; SKVORTSOV 2012: 189–191), pucharkom typu *Wiekau* (NOWAKOWSKI 2007), „pasom sambijskim” (CHILIŃSKA-

-DRAPELLA 2010; HOMÁKOVA 2016), bransoletom (HOMÁKOVA 2010) i zapinkom tarczowatym (KHOMIAKOVA 2015). Ostatnio opracowano także większą kategorię przedmiotów – fibule z wczesnego okresu wpływów rzymskich (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a; 2016b; 2016c). Ponadto publikowano teksty poświęcone nowym badaniom wykopaliskowym i powierzchniowym (np. IBSEN, SKVORZOV 2005; 2015; KULAKOV 2007; SKVORZOV 2007; SKVORCOV 2014; HOMÁKOVA, USPENSKIJ 2015). Jednak pomimo ukazania się tych prac, wciąż podstawowym źródłem wiedzy o kulturze Dollkeim-Kovrovo pozostają materiały archiwalne. To właśnie dzięki nim¹ udało się odtworzyć wiele zapomnianych informacji o odkryciach w dawnym *Ilischken*, *Kr. Wehlau*, w tym o jednym z najbardziej spektakularnych zabytków pochodzących z obszaru kultury Dollkeim-Kovrovo – rzymskim *pugio* (!).

W literaturze i w źródłach archiwalnych zawsze pojawia się nazwa *Ilischken* (por. HOLLACK 1908: 60; NOWAKOWSKI 1996a: 150) lub *Ihlichken* (ENGEL, *Spuścizna* –

¹ Za udostępnienie materiałów archiwalnych oraz za zgodę na ich publikację autorzy dziękują: prof. dr. Clausowi von Carnap-Bornheimowi i dr. Volkerowi Hilbergowi (Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie, Szlezwik), Perowi Dahlowi (Riksantikvarieämbetet Avdelningen för Arkiv och bibliotek, Sztokholm), Horstowi Junkerowi, Horstowi Wiederowi i Izabeli Szter (Museum für Vor- und Frühgeschichte, Staatliche Museen zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz), Ülle Tamla i Mirji Ots (Tallinna Ülikooli Arheoloogiline Teaduskogu, Arhiiv) oraz dr. Peterowi Wörsterowi i Dorothee Goetze (Johann Gottfried Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung – Institut der Leibniz-Gemeinschaft, Marburg). W aneksie, na koń-

cu artykułu zamieszczono transkrypcję zapisków archiwalnych. Za pomoc w odczytaniu notatek archiwalnych autorzy uprzejmie dziękują Izabeli Szter i dr. Annie Juga-Szymańskiej. Za kopie archiwaliów R. Grenza wdzięczni jesteśmy prof. dr. hab. Wojciechowi Nowakowskiemu. Artykuł powstał w ramach realizacji projektu „Zapinki z wczesnego okresu wpływów rzymskich (fibule grup II–IV wg klasyfikacji Oscara Almgrena) na obszarze kultury Dollkeim-Kovrovo. Studia nad rolą fibul jako wyznacznika chronologiczno-kulturowo-etnicznego” sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2011/03/N/HS3/00925.

Ryc. 1. Lokalizacja *Alt-Ilischken* i *Neu-Ilischken* (oprac. Dział GIS, Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie, Szlezwik).

Fig. 1. Location of *Alt-Ilischken* and *Neu-Ilischken* (prepared by GIS Department, Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie, Schleswig).

zeszyt opisany *betr. ostpreussischen Funde (alles)*; GRENZ, *Spuścizna* 143; DSHI 100 LA BAUME 9: 110, 240, 256, 268, 270, 291; DSHI 100 Engel 130: 50). W rzeczywistości jednak, w czasie gdy dokonano pierwszych odkryć przypisywanych do tej wsi, *Ilischken*² jako takie nie istniało. Istniał za to folwark *Alt-Ilischken* (dawne *Ilischken*) i przysiółek *Neu-Ilischken* (Ryc. 6). *Alt-Ilischken* położone było w pobliżu obecnego Дивное (Дивное), a *Neu-Ilischken* w okolicach nieistniejącego już Бобруйское (Бобруйское), a więc w centralnej części Obwodu Kaliningradzkiego (Ryc. 1), we wschodniej części rajonu gwardejskiego (рай. Гвардейск)³, na północny-wschód od miasta Znamensk (Знаменск). Teren ten znajduje się na wschód od rzeki Глубокаâ (Глубокая), na zachód od rzeczki Подлеснаâ (Подлесная) i na północ od Pregoly (por. КНОМІАКОВА 2016: 70, ryc. 5 – nr 43)⁴.

Historia badań

Pierwsze zabytki archeologiczne odkryto w *Ilischken* w 1877 r. Robotnik znalazł wówczas na cmentarzu (*Kirchhof* – BUJACK 1891: 11), prawdopodobnie w czasie kopania grobu (*beim Gräbermachen*), siekierkę z tulejką i uszkiem, wykonaną ze stopu miedzi (Ryc. 2; nr kat. 1) oraz fragment kamiennego przedmiotu – najpewniej toporka (nr kat. 2). Dopiero kilkanaście lat później, w 1890 r., owe zabytki przekazano do *Prussia-Museum* w Królewcu. Dostarczył je leśniczy (*Königlicher Förster*) Karstädt z leśniczówki *Espenhain* w nadleśnictwie *Drusker-Forst, Kr. Wehlau*. Wspomniana siekierka została wymieniona m.in. w katalogu zabytków *Prussia-Museum* datowanych na epokę kamienia, epokę brązu i wczesną epokę żelaza (KP I 1893: 24, nr 115), a jej fotografię

² Autorzy będą jednak stosować tę nazwę w dalszej części artykułu, ponieważ dwa z trzech opisywanych w tekście stanowisk, nie znajdowały się ani w *Neu-Ilischken*, ani w *Alt-Ilischken*, a pomiędzy nimi.

³ Informacje pochodzą z porównania współczesnej mapy Obwodu Kaliningradzkiego (wyd. 2006), niemieckich map sztabowych i informacji ze strony internetowej <http://gov.genealogy.net>

(dostęp 26.02.2017).

⁴ O. Homáková proponuje dwie lokalizacje dawnego *Ilischken* – w miejscu dzisiejszego Ákovlewa (КНОМІАКОВА 2016: 78 – nr 43) i Ákovlewa-Divnoe (КНОМІАКОВА 2016: 70). Ákovlevo (Яковлево), raj. Černáňovsk to jednak dawne *Jakobsdorf, Kr. Wehlau*, a nie dawne *Ilischken*.

opublikował wiele lat później Carl Engel (1935: tabl. 118A:c).

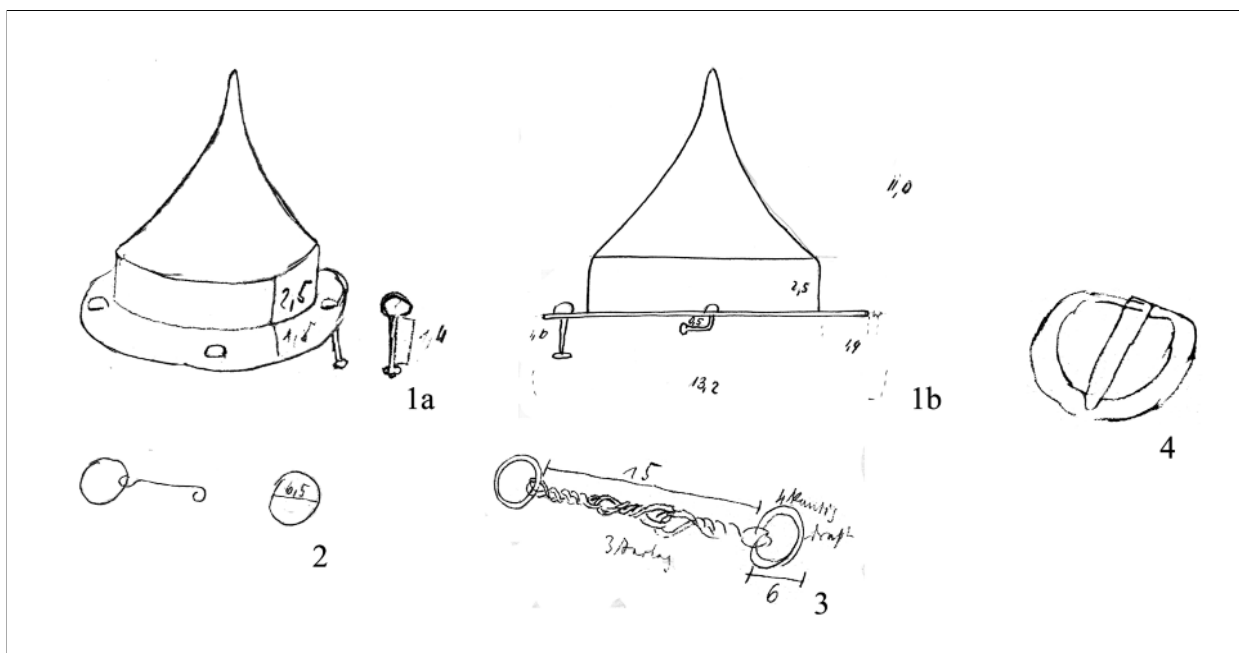
Ponad dziesięć lat później – w 1888 r. – dokonano kolejnych odkryć w *Ilischken* (JANKUHN, *Spuścizna*). Wówczas to na „chrześcijańskim cmentarzu” (*christlichen Begräbnisplatz*) natrafiono na „wczesnopogańskie cmentarzysko popielnicowe” (*früher heidnischer Urnenfriedhof*). Znalezione tam umbo typu Jahn 7b (**Ryc. 3:1**; nr kat. 3) oraz dwa wędzidła (**Ryc. 3:2–3**; nr kat. 4–5). Wedle Herberta Jankuhna (DSHI 100 LA BAUME 9: 270) i Martina Jahna (*Spuścizna*) zabytki te najpewniej były znaleziskami luźnymi. Przekazano je do *Prussia-Museum*, gdzie nadano im nr inw. PM IV.313.5710.

Prawdopodobnie w tym samym roku – 1888 (co autorzy wnioskuje na podstawie numerów inwentarzowych zabytków), do *Prussia-Museum* trafiły kolejne materiały z *Ilischken*: dwie sprzączki (nr kat. 6–7), z których jedna została określona jako „wczesna” (*frühe* – JAHN, *Spuścizna*), strzemię (nr kat. 8), określone jako „dość późne” (*ganz späte* – JAHN, *Spuścizna*), fragment wędzidła (nr kat. 9) oraz tuleja grotu (nr kat. 10). Jedna ze sprzączek została naszkicowana przez Martina Jahna (**Ryc. 3:4**), lecz niestety nie można ustalić która. Brak podstaw pozwalających na uznanie wymienionych wyżej zabytków za zespół zwarty – prawdopodobnie są to znaleziska luźne. Argumentem za tym jest także fakt określenia w źródłach jednego zabytku jako „wczesny”, a innego jako „późny”. Autorzy przyjęli, że materiały te pochodzą z tego samego miejsca, co przedmioty wcześniej odkryte w *Ilischken*.

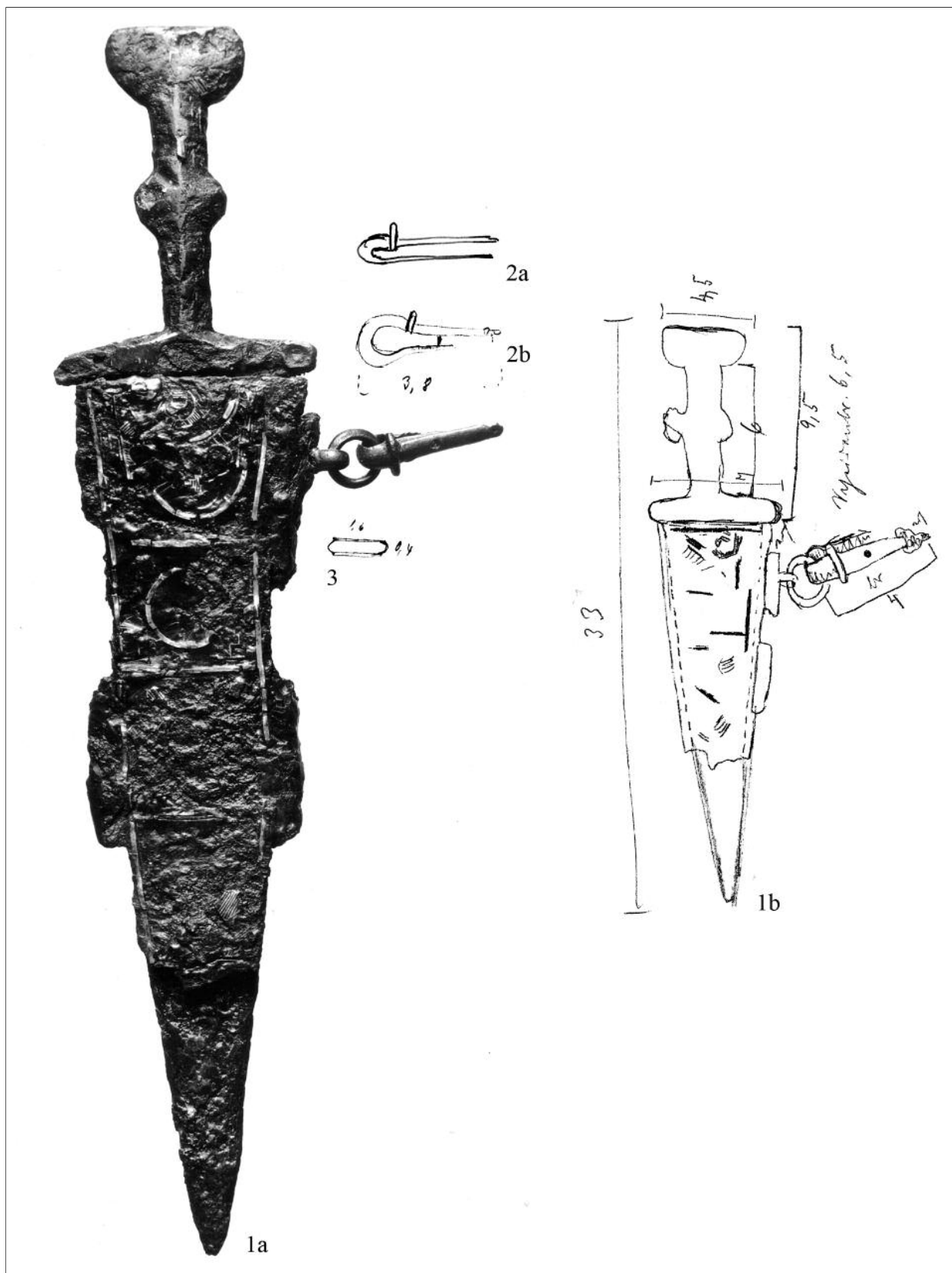
Ryc. 2. *Ilischken*, stan. I, znalezisko luźne, stop miedzi (około 2/3 wielkości naturalnej; wg ENGEL 1935).

Fig. 2. *Ilischken*, site I, stray find, copper-alloy (circa 2/3 natural size; after ENGEL 1935).

Ryc. 3. *Ilischken*, stan. I, znalezisko luźne: 1–3 żelazo, 4 – ? (1b – około 1/3 wielkości naturalnej, pozostałe – bez skali, 1a, 2–4 wg JAHN, *Spuścizna*, 1b – wg JANKUHN, *Spuścizna*).

Fig. 3. *Ilischken*, site I, stray finds: 1–3 iron, 4 – ? (1b – circa 1/3 natural size, others – without scale; 1a, 2–4 after JAHN'S ARCHIVE, 1b – after JANKUHN'S ARCHIVE).

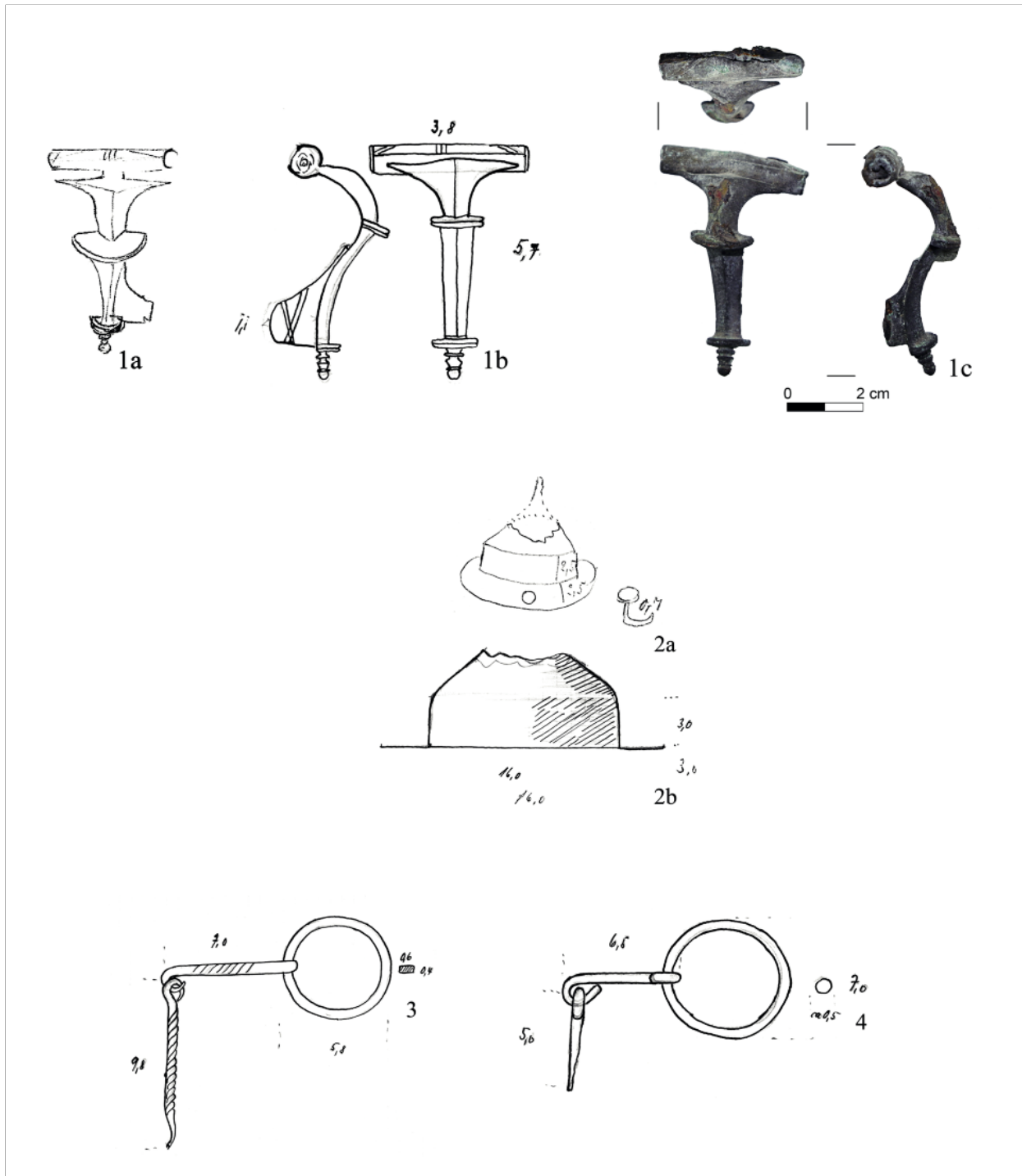

Ryc. 4. *Ilischken*, stan. I, znalezisko luźne (?): 1 żelazo i srebro, 2–3 stop miedzi (wszystkie – około 2/3 wielkości naturalnej; 1a wg JANKUHN, *Spuszczna* i SKVORTSOV 2012; 1b wg JAHN, *Spuszczna*; 2b, 3 wg JANKUHN, *Spuszczna*; 2a wg ALMGREN, *Spuszczna*).

Fig. 4. *Ilischken*, site I, stray find (?); 1 iron and silver, 2–3 copper-alloy (all – circa 2/3 natural size; 1a after JANKUHN'S ARCHIVE and SKVORTSOV 2012; 1b after JAHN'S ARCHIVE; 2b, 3 after JANKUHN'S ARCHIVE; 2a after ALMGREN'S ARCHIVE).

Również w 1888 r. natrafiono na kolejne zabytki. Wedle źródeł one także zostały znalezione na chrześcijańskim cmentarzu (*auf dem christlichen Kirchhof*), w *Ilischken* – folwarku *Kuglacken, Kr. Wehlau* (obecnie Kudrãvcevo/Кудрявцево, raj. Černãhovsk). Przedmioty te odkryto

podczas kopania grobu przez robotnika o nazwisku Alack (BUJACK 1891: 12). Natrafiono wówczas na *pugio* (Ryc. 4:1; nr kat. 11), zapinkę typu Almgren 72 (Ryc. 5:1; nr kat. 12), fragment umbra typu Jahn 6 lub 7 (Ryc. 5:2; nr kat. 13), fragmenty dwóch wędzideł (Ryc. 5:3–4; nr kat. 14–15)

Ryc. 5. *Ilischken*, stan. I, znalezisko luźne (?): 1 stop miedzi, 2–4 żelazo (1b–c około 2/3, 2b, 3–4 około 1/3 wielkości naturalnej, pozostałe bez skali; 1a, 2a wg JAHN, *Spušicizna*; 1b, 2b, 3–4 wg JANKUHN, *Spušicizna*; 1c fot. Chilińska-Früboes).

Fig. 5. *Ilischken*, site I, stray find (?): 1 copper-alloy, 2–4 iron (1b–c circa 2/3 natural size; 2b, 3–4 circa 1/3; others – without scale; 1a, 2a after JAHN'S ARCHIVE; 1b, 2b, 3–4 after JANKUHN'S ARCHIVE; 1c phot. Chilińska-Früboes).

oraz dwa zęby końskie. Wedle Maxa Eberta (1926: 75) znaleziono wówczas także niewielki żelazny grot o liściu pozbawionym żeberka i o ułamanej tulei. Informację tę powielił Hans J. Eggers (1951: 102). Znaleźisko to jest jednak wątpliwe, ponieważ nie wspominają o nim ani pierwsze źródła dotyczące odkryć, ani specjalizujący się w uzbrojeniu Martin Jahn. Z kolei dwa wędzidła, których rysunki opublikował Wojciech Nowakowski (1996a: tabl. 92:3–4) w rzeczywistości nie zostały znalezione wraz z *pugio*, a kontekst ich odkrycia był inny (nr kat. 4–5). Jest kwestią sporną czy opisywany inwentarz pochodził z jednego obiektu, choć takie twierdzenie ugruntowało się w literaturze. Został za taki uznany m.in. przez Herberta Jankuhna (DSHI 100 LA BAUME 9: 6, 268) i Maxa Eberta (1926: 75). Wątpliwości co do zwartości zespołu wyraził natomiast Hans J. Eggers (1951: 102), zaś wedle Martina Jahna (*Spüßcizna*) wymienione zabytki nie pochodziły z jednego obiektu. Z kolei zdaniem Carla Engla (*Spüßcizna – zeszyt opisany betr. ostpreussischen Funde (alles)*) inwentarz pochodził z trzech różnych faz – zapinka z fazy B, wędzidła – z fazy H, zaś umbo z fazy C. Oczywiście, to określenie chronologiczne nie jest trafne, ale dowodzi, że Engel nie traktował tych zabytków jako zespołu zwanego. Autorzy przyjęli, że nie można mieć pewności, że robotnicy, kopiąc grób na cmentarzu, uszkodzili tylko jeden obiekt i dlatego wymienione zabytki potraktowali jako znaleziska luźne. W listopadzie 1890 r. (Jankuhn, *Spüßcizna*) wspomniane zabytki (*pugio*, zapinkę, umbo i wędzidła) przekazała do *Prussia-Museum* właścicielka majątku (*Rittergutsbesitzer*) z *Kuglacken* – pani Fernow. Następnie wysłano je do *Lichterfelde* koło Berlina (obecnie Berlin-Lichterfeld) do Theodora Blella (BUJACK 1891: 12). Ów słynny kolekcjoner militariów specjalizował się w konserwacji zabytków i zakonserwował on również odkryte w *Ilischken pugio* (HOFFMANN 2013: 74–75). Następnie trafiło ono na wystawę *Prussia-Museum*, do witryny z rzymskimi importami (Schmiedehelm, *Spüßcizna* 7.13c.406).

Lokalizacja „chrześcijańskiego cmentarza”, na którym dokonywano odkryć archeologicznych, była problematyczna (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016b: przyp. 17). W źródłach podawano bowiem, że miejsce to mieściło się w folwarku *Ilischken*, a on, jak już wspomniano, nie istniał u schyłku XIX wieku. Na szczęście, w archiwum *Prussia-Museum* zachował się list napisany 9 stycznia 1935 r. przez dyrektora tej placówki – Wilhelma Gaertego – do nauczy-

ciela Giesa z *Ilischken* (SMB-PK/MVF, PM-IXd 8, PM-A 41/1: 3). W liście tym W. Gaerte prosił Giesę o potwierdzenie swoich przypuszczeń co do lokalizacji stanowiska – *auf dem „Christlichen Kirchhof* – na którym w 1888 r. dokonywano odkryć zabytków. Pytał on czy chodzi o cmentarz (*Kirchhof*) znajdujący się w pobliżu skrzyżowania drogi z *Alt-Ilischken* do *Neu-Ilischken*, z drogą wiodącą do *Plibischken* (obecnie Gluškovо/Глушково, raj. Černáňovsk). List, będący odpowiedzią Giesy, również się zachował (SMB-PK/MVF, PM-IXd 8, PM-A 41/1: 4–5). Wynika z niego, że chodziło o to właśnie miejsce i *Einen andern Kirchhof als den erwähnten gibt es in der hiesigen Gemeinde nicht*. Stanowisko to określiliśmy numerem I (**Ryc. 6**).

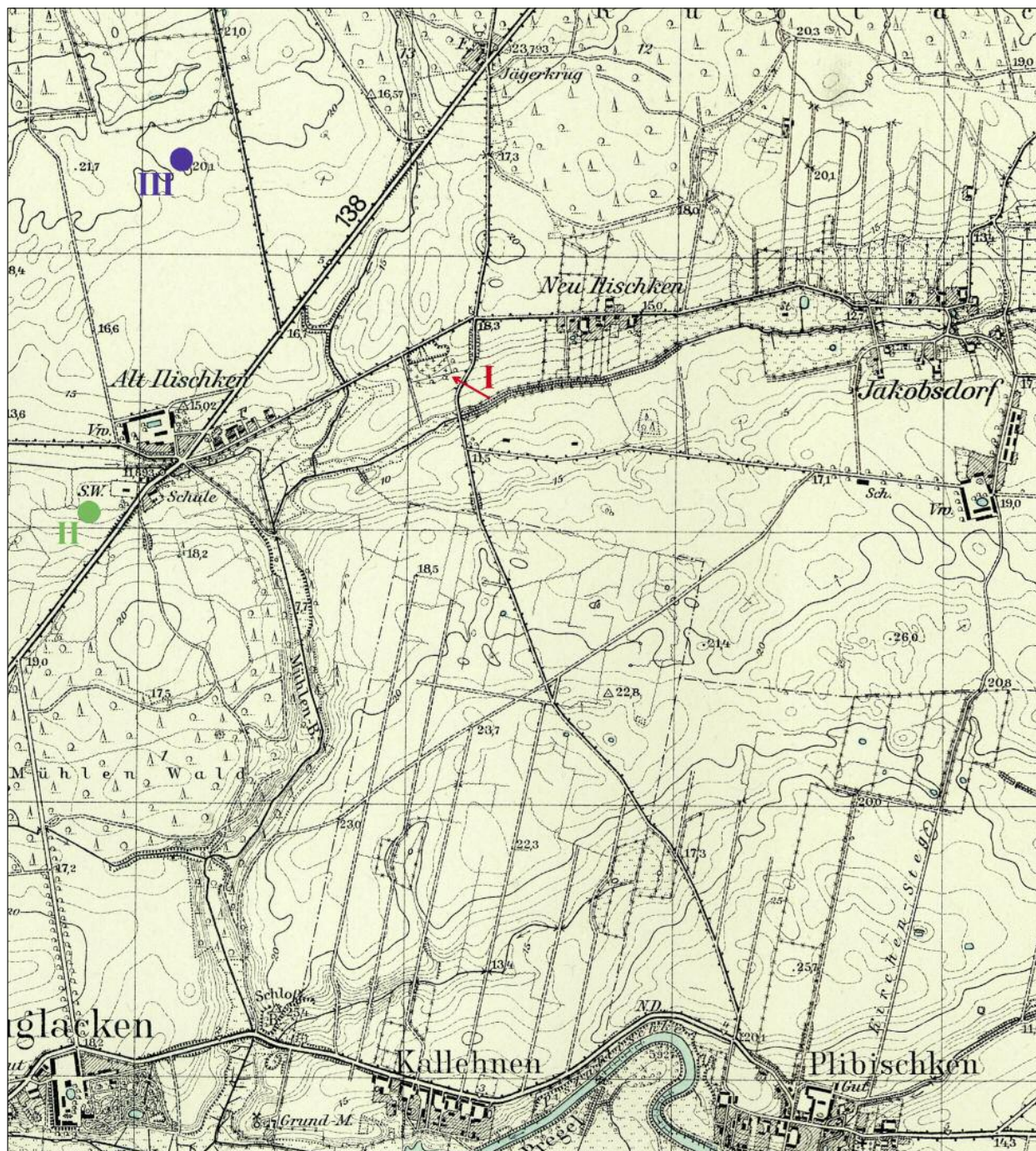
Kolejnych odkryć w *Ilischken* dokonano dopiero w latach 30. XX wieku, przy czym znalezione zabytki nie pochodzą ze znanego w końcu XIX w. stanowiska ulokowanego na „chrześcijańskim cmentarzu”. W archiwum *Prussia-Museum* zachowały się dwa listy napisane 10 i 11 lutego 1937 r. przez ówczesnego dyrektora tegoż muzeum – Wilhelma Gaertego do nauczyciela Donnera z *Hannswalde, Kr. Wehlau*⁵. Wynika z nich, że 26 października 1936 r. Donner przekazał do *Prussia-Museum* fragment kamiennego toporka (nr kat. 16), który został znaleziony na zachód od szkoły w *Alt-Ilischken*. W archiwum zachował się także przerys mapy sztabowej z zaznaczonym miejscem odkrycia. Stanowisko to określiliśmy numerem II (**Ryc. 6**). Oprócz toporka Donner przekazał do muzeum fragment siekierki krzemiennej (nr kat. 17). Ta z kolei została odkryta na wzniesieniu o wysokości 20,1 m, na północ od *Alt-Ilischken* – zachował się przerys mapy sztabowej z zaznaczonym miejscem odkrycia. Stanowisko to określiliśmy numerem III (**Ryc. 6**).

Poza zapinką (nr kat.12) wszystkie, znane z *Ilischken* zabytki uważane są za zaginione. Wspomniana fibula (wtórnie przepalona) znajduje się obecnie w zbiorach *Museum für Vor- und Frühgeschichte, Staatliche Museen zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz*⁶ i została zidentyfikowana przez autorów w trakcie pisania tego opracowania, wśród materiałów z Ludwigslust. Jej obecność w Berlinie sugeruje, że zapinka wchodziła w skład tzw. kolekcji dydaktycznej *Prussia-Museum* (por. BITNER-WRÓBLEWSKA 2008: 46–48, 58–59 – tam dalsza literatura) i nie była prezentowana na wystawie wraz z *pugio*.

⁵ Obecnie miejscowość ta nie istnieje.

⁶ Za zgodę na publikację fotografii zapinki autorzy dziękują dr.

Heino Neumayerowi (*Museum für Vor- und Frühgeschichte, Staatliche Museen zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz*).

Ryc. 6. Rozmieszczenie stanowisk w okolicach dawnych *Alt-Ilischken* i *Neu-Ilischken* (oprac. Agata Chilińska-Früboes).

Fig. 6. Location of archaeological sites near former *Alt-Ilischken* and *Neu-Ilischken* (prepared by Agata Chilińska-Früboes).

Katalog

Ilischken, stan. I (Christlicher Friedhof)

Znalezisko luźne nr 1 – siekierka z tulejką i uszkiem, typu *Ilischken*, wykonana ze stopu miedzi (Ryc. 2); długość około 12 cm.

Chronologia: V–VI okres EB.

Kontekst odkrycia: zabytek odkryty w 1877 r. przez robotnika podczas kopania grobu. Siekierkę przekazał w 1890 r.

do *Prussia-Museum* leśniczcy (*Königliche Förster*) Karstädt z leśniczówki *Espenhain* w nadleśnictwie *Drusker-Forst*, Kr. *Wehlau*.

Zbiory: *Prussia-Museum*, nr inw. IV.380.5866; zabytek uważany obecnie za zaginiony.

Źródła: BUJACK 1891: 11; KP I 1893: 24 – nr 11; HOLLACK 1908: 60; ŠTURMS 1931: 134; ENGEL 1935: 307, tabl. 118A:c; OKULICZ 1970: 172; HOFFMANN 1999: 56. GRENZ 1975: 35; SMB-PK/MVF, PM-IXd 8, PM-A 41/1: 3.

Uwagi: C. Engel podaje różne nr inw. zabytku – IV.380.5866 (ENGEL 1935: 307) i V.380.5866 (ENGEL 1935: tabl. 118A:c). W katalogu przyjęto numer podany przez E. Šturmsa (1931: przyp. 131).

Znalezisko luźne nr 2 – fragment obucha kamiennego toporka barwy jasnoszarej; wymiary 4 × 3 cm.

Chronologia: środkowa epoka kamienia – LT A-B.

Kontekst odkrycia: zabytek odkryty w 1877 r. przez robotnika podczas kopania grobu. Siekierkę przekazał w 1890 r. *Prussia-Museum* leśniczy (*Königliche Förster*) Karstädt z leśniczówki *Espenhain* w nadleśnictwie *Drusker-Forst, Kr. Weblau*.

Zbiory: *Prussia-Museum*, nr inw. (?); zabytek uważany obecnie za zaginiony.

Źródła: BUJACK 1891: 9; GRENZ 1975: 35; HOFFMANN 1999: 56; GRENZ, *Spuścizna* 143.

Znalezisko luźne nr 3 – Żelazne, dobrze zachowane, nieznacznie skorodowane umbo typu Jahn 7b (**Ryc. 3:1**), mocowane pierwotnie do tarczy czterema nitami Zieling H, C lub E (zachowały się trzy nity; rekonstruowany układ 4×1); średnica 14,5 cm (wg Jahna)/13,2 cm (wg Jankuhna), wysokość 12 cm (wg Jahna)/11 cm (wg Jankuhna), wysokość kołnierza 2,5 cm, szerokość brzegu 1,8 cm (wg Jahna)/1,9 cm (wg Jankuhna), wysokość nitów 1,4 cm.

Chronologia: B₂, ew. C_{1a}.

Kontekst odkrycia: zabytek odkryty w 1888 r. wraz z innymi przedmiotami (4–5).

Zbiory: *Prussia-Museum*, nr inw. IV.313.5710; zabytek uważany obecnie za zaginiony.

Źródła: NOWAKOWSKI 1996a: tabl. 92:4; JAHN, *Spuścizna*; JANKUHN, *Spuścizna*; DSHI 100 LA BAUME 9: 270.

Uwagi: W. Nowakowski błędnie przypisał umbo do grobu bez numeru, w którym miano by znaleźć *pugio*.

Znalezisko luźne nr 4 – Trójczłonowe wędzidło o ścięgiarach wykonanych ze sztabek skręconych po uprzednim zgięciu na pół, z pierścieniami typu 2B (**Ryc. 3:3**); przekrój pierścieni czworokątny; długość ścięgiarza 15 cm, średnica pierścieni 6 cm.

Chronologia: okres wędrowek ludów – wczesne średniowiecze.

Kontekst odkrycia: zabytek odkryty w 1888 r. wraz z innymi przedmiotami (3, 5).

Zbiory: *Prussia-Museum*, nr inw. IV.313.5710; zabytek uważany obecnie za zaginiony.

Źródła: NOWAKOWSKI 1996a: tabl. 92:3; JAHN, *Spuścizna*; JANKUHN, *Spuścizna*; DSHI 100 LA BAUME 9: 270.

Uwagi: W. Nowakowski błędnie przypisał wędzidło do grobu bez numeru, w którym miano by znaleźć *pugio*.

Znalezisko luźne nr 5 – 2 fragmenty wędzidła (**Ryc. 3:2**); średnica pierścieni 6,5 cm.

Chronologia: okres wpływów rzymskich – wczesne średniowiecze.

Kontekst odkrycia: zabytek odkryty w 1888 r. wraz z innymi przedmiotami (3–4).

Zbiory: *Prussia-Museum*, nr inw. IV.313.5710; zabytek uważany obecnie za zaginiony.

Źródła: JAHN, *Spuścizna*; JANKUHN, *Spuścizna*; DSHI 100 LA BAUME 9: 270.

Znalezisko luźne (?) nr 6 – sprzączka (*frühe*).

Chronologia: ?

Kontekst odkrycia: brak informacji.

Zbiory: *Prussia-Museum*, nr inw. IV.313.5711; zabytek uważany obecnie za zaginiony.

Źródła: JAHN, *Spuścizna*.

Uwagi: M. Jahn zilustrował jedną z wymienionych przez siebie sprzączek (typu D1/D11/H30?) o tym numerze inw. (**Ryc. 3:4**), lecz niewiadomo którą (6/7).

Znalezisko luźne (?) nr 7 – sprzączka.

Chronologia: ?

Kontekst odkrycia: brak informacji.

Zbiory: *Prussia-Museum*, nr inw. IV.313.5711; zabytek uważany obecnie za zaginiony.

Źródła: JAHN, *Spuścizna*.

Uwagi: M. Jahn zilustrował jedną z wymienionych przez siebie sprzączek (typu D1/D11/H30?) o tym numerze inwentarzowym (**Ryc. 3:4**) lecz niewiadomo którą (6/7).

Znalezisko luźne (?) nr 8 – strzeżenie (*ganz späte*).

Chronologia: XI–XIII w. – faza H (?) wg C. Engla.

Kontekst odkrycia: brak informacji.

Zbiory: *Prussia-Museum*, nr inw. IV.313.5711; zabytek uważany obecnie za zaginiony.

Źródła: JAHN, *Spuścizna*; ENGEL, *Spuścizna*, zeszyt opisany *betr. ostpreussischen Funde (alles)* (?).

Uwagi: nie jest pewne czy adnotacje C. Engla odnoszą się do tego właśnie zabytku.

Znalezisko luźne (?) nr 9 – fragment wędzidła.

Chronologia: XI–XIII w. – faza H (?) wg C. Engla.

Kontekst odkrycia: brak informacji.

Zbiory: *Prussia-Museum*, nr inw. IV.313.5711; zabytek uważany obecnie za zaginiony.

Źródła: JAHN, *Spuścizna*; ENGEL, *Spuścizna*, zeszyt opisany *betr. ostpreussischen Funde (alles)* (?).

Uwagi: nie jest pewne, czy adnotacje C. Engla odnoszą się do tego właśnie zabytku.

Znalezisko luźne (?) nr 10 – tuleja grotu.

Chronologia: ?

Kontekst odkrycia: brak informacji.

Zbiory: *Prussia-Museum*, nr inw. IV.313.5711; zabytek uważany obecnie za zaginiony.

Źródła: JAHN, *Spuścizna*.

Znalezisko luźne (?) nr 11 – żelazne *pugio* w pochwie (**Ryc. 4:1**) typu A2 (SALIOLA, CASPRINI 2012: 12), dawniej

przyporządkowywano do typu *Dunaföldvár* (E. THOMAS 1971: 48–50).

Pugio: głownia żelazana nieokreślonego kształtu (brak danych); rękojeść ze zgrubieniem na uchwycie i półkolistą głowicą spłaszczoną na końcu; jelec o lekko skośnych górnych krawędziach, wariantu B (SALIOLA, CASPRINI 2012: 18, ryc. I:7); prawdopodobnie brak nitów na rękojeści, dekorowanej tauszowaniem (ukośne kreski i motyw kątowy – być może fragment swastyki – na głowicy, łukowe linie na rozszerzeniu, pionowe linie wzdłużne na uchwycie, linia oraz pionowe kreski na jelcu).

Pochwa żelazna, inkrustowana srebrem i ewentualnie mosiądzem (?), typu A wg I.R. Scotta (1985: 165)/grupy 3 wg klasyfikacji J. Obmanna (2000); ornament słabo czytelny; zachowana tylko jedna strona pochwy, połączona z uszkiem ze stopu miedzi, w którym zawieszono wykonane ze stopu miedzi ogniwo pierścieniowe (Ryc. 4:3) ze skuwką (Ryc. 4:2); długość całkowita 33 cm (wg Jahna)/32,8 cm (wg Jankuhna), długość rękojeści 9,5 cm, szerokość głowicy 4,5 cm, szerokość jelca 7 cm, średnica ogniwa 1,6 cm, grubość ogniwa 0,4 cm, długość skuwki 4 cm (wg Jahna)/3,8 cm (wg Jankuhna).

Dekoracja pochwy zachowała się fragmentarycznie (została uszkodzona w wyniku działania ognia); umieszczono ją w czterech polach (poczynając od góry: od A do D) usytuowanych w pionie – trzy górne kształtem zbliżone do kwadratów, dolne – do trójkąta równoramiennego. Krawędzie pół wyznaczone są przez tauszowane linie.

Strefa A: dwa motywy w kształcie odcinka koła (dolny – wieniec lub lunula, górny detal – podobny wzór, prawdopodobnie uzupełniony o motyw pelty); przestrzeń pomiędzy nimi wypełniona polami z ukośnych kresiek, rozdzielonymi liniami prostymi i łamanymi.

Strefa B: wzór pełnego koła o nieznanym wypełnieniu; w prawym dolnym narożniku pozostałość dekoracji meandrowej lub schodkowej, a znikoma część – także z lewej strony.

Strefa C: koliste obramowanie, zachowane w górnej części obwodu; wypełnienie nieznanne; fragmenty dekoracji wypełniającej przestrzeń między obwodem koła a krawędzią pola dekoracyjnego (ukośne kreski).

Strefa D: w górnej partii ukośne kreski w układzie jodełkowym.

Kontekst odkrycia: *pugio* wraz z innymi zabytkami (12–15) i z dwoma zębami końskimi znaleziono w 1888 r. Przedmioty te zostały przekazane listopadzie 1890 r. do

Prussia-Museum przez panią Fernow – właścicielkę ziemską z *Kuglacken*. Ślady stopienia dekoracji srebrnej sugerują, że pochwę złożono na stosie ciałopalnym, pochodzi więc zapewne z grobu ciałopalnego.

Chronologia: 2. poł. I w. po Chr. (czasy Nerona?); złożenie do grobu nastąpiło później, zapewne w fazie B₂.

Zbiory: *Prussia-Museum*, nr inw. IV.402.5944 – *Schausammlung*; zabytek uważany obecnie za zaginiony.

Źródła: VIRCHOW 1889: 524; BUJACK 1890a: 3; 1890b 7; 1891: 12; JAHN 1916: 132–133, 256–257; EBERT 1926: 74–75; GAERTE 1929: ryc. 159:g; ENGEL, LA BAUME 1937: 282; EGGERS 1951: 102; GRENZ 1975: 44; WILBERS-ROST 1994: 35, 201; NOWAKOWSKI 1996a: 69–70, 155, tabl. 92:1; OBMANN 2000: 26, przyp. 49; SKVORTSOV 2012: 189, ryc. 4:7; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 138, 140, 146, tab. 14; 2016b: 125–126; 2016c: tabl. 116:1; ALMGREN, *Spušćizna* [Svärd. tveeggade]; GRENZ, *Spušćizna* 143; JAHN, *Spušćizna*; JANKUHN, *Spušćizna*; SCHMIEDEHELM, *Spušćizna* 7.13c.406; DSHI 100 LA BAUME 9: 6, 240, 256; DSHI 100 ENGEL 130: 43, 50, 97; SMB-PK/MVF, PM-IXd 8, PM-A 41/1: 2.

Uwagi: wedle G. Bujacka (1890b: 7) i według M. Jahna (*Spušćizna*; 1916: 132) pochwa *pugio* była inkrustowana srebrem i złotem. W pozostałych źródłach wzmiankowany jest tylko fakt inkrustacji srebrem. J. Obmann błędnie zaklasyfikował pochwę do wydzielonej przez siebie grupy 1., obejmującej pochwy zdobione emalią. C. Engel i W. La Baume'a (1937: 282) pomylili w swojej publikacji *Ilischken z Ichnicken, Kr. Fischhausen* (obecnie Sarajevo/Сарајево, raj. Zelenogradsk).

Znalezisko luźne (?) nr 12 – zapinka wariantu 2.1., typu Almgren 72, wykonana ze stopu miedzi (Ryc. 5:1); pochewka ułamana; tuleja obejmuje około ¾ szerokości sprężyny, jej dłuższe brzegi łączy niezdobiona blaszka; tuleja zdobiona nacinanymi zakreskowanymi trójkątami; pochewka zdobiona parami nacinanych linii; na szczytach grzebyków żłobienia; długość 5,7 cm, długość tulei 3,8 cm, wysokość pochewki 1,1 cm.

Kontekst odkrycia: zapinkę wraz z innymi zabytkami (11, 13–15) i z dwoma zębami końskimi znaleziono w 1888 r. Przedmioty te zostały przekazane listopadzie 1890 r. do *Prussia-Museum* przez panią Fernow – właścicielkę ziemską z *Kuglacken*.

Chronologia: B_{2a–b}.

Zbiory: *Prussia-Museum*, nr inw. IV.402.5944; wtórnie przepalony zabytek znajduje się obecnie w Museum für Vor-

⁷ Wedle Rudolfa Virchowa na dekorację składały się inkrustowane srebrem okręgi lub koła (*in tiefer Tauschirung mit Silber in Kreisornament*), zdaniem M. Jahna (1916: 133) – złote i srebrne nitki (*Silber und Gold fäden*), zaś według oceny M. Eberta –

wąskie paski srebra dzieliły pochwę na cztery trapezowate pola wypełnione ornamentem uzyskanym przez tauszowanie srebrem, m.in. w kształcie okręgów, półokręgów, kreskowań i tzw. ornamentem „schodkowym”.

und Frühgeschichte, Staatliche Museen zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, pod nr. Pr 719 (materiały z Ludwigslust).

Źródła: VIRCHOW 1889: 524; BUJACK 1891: 12; EBERT 1926: 75; EGGERS 1951: 102; WILBERS-ROST 1994: 35, 201; NOWAKOWSKI 1996a: 155, tabl. 92:2; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 138, 140, 146, tab. 14, ryc. 26:8; 2016b: 125-126; 2016c: tabl. 115:4; ALMGREN, *Spuścizna* [Svärd. tveeggade]; ENGEL, *Spuścizna*, zeszyt opisany *betr. ostpreussischen Funde (alles)*; GRENZ, *Spuścizna* 143; JAHN, *Spuścizna*; JANKUHN, *Spuścizna*; SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* 7.13.55, 7.13.127, 7.25.47.163, 7.25.51.59; DSHI 100 LA BAUME 9: 6, 110; SMB-PK/MVF, PM-IXd 8, PM-A 41/1: 2.

Znalezisko luźne (?) nr 13 – fragm. żel. umba typu 6 lub 7 (? – Ryc. 5:2) mocowanego pierwotnie do tarczy przy pomocy gwoździ o płaskich, kolistych główkach typu Zielsing D (ZIELING 1989: tabl. 34) – ocalał jeden nit i dwa otwory bez nitów; zachowana dokumentacja nie pozwala na odtworzenie oryginalnego układu punktów mocowania; na spodniej stronie dostrzegalne poprodukcyjne ślady kucia; średnica 17 cm (wg Jahna)/16 cm (wg Jankuhna), wysokość kołnierza 2,5 cm (wg Jahna)/3 cm (wg Jankuhna), szerokość brzegu 2,5 cm, grubość blachy 0,2 cm, wysokość nitów 0,7 cm.

Kontekst odkrycia: umbo wraz z innymi zabytkami (11–12, 14–15) i z dwoma zębami końskimi znaleziono w 1888 r. Przedmioty te zostały przekazane listopadzie 1890 r. do *Prussia-Museum* przez panią Fernow – właścicielkę ziemską z *Kuglacken*.

Chronologia: B₂ – C_{1a}.

Zbiory: *Prussia-Museum*, nr inw. IV.402.5944; zabytek uważany obecnie za zaginiony.

Źródła: VIRCHOW 1889: 524; BUJACK 1891: 12; EBERT 1926: 75; EGGERS 1951: 102; WILBERS-ROST 1994: 35, 201; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 138, 140, 146, tab. 14; 2016b: 125-126; 2016c: tabl. 115:5; ENGEL, *Spuścizna*, zeszyt opisany *betr. ostpreussischen Funde (alles)*; GRENZ, *Spuścizna* 143; JAHN, *Spuścizna*; JANKUHN, *Spuścizna*; SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* 7.25.47.163, 7.25.51.59; DSHI 100 LA BAUME 9: 6, 268; SMB-PK/MVF, PM-IXd 8, PM-A 41/1: 2.

Znalezisko luźne (?) nr 14 – fragm. żelaznego trójczłonowego wędzidla o tordowanych ścięgierzach, z pierścieniami typu 2B (Ryc. 5:3); długość ścięgierzy 7 cm i 9,8 cm, średnica pierścienia 5,8 cm, wymiary przekroju pierścienia 0,6 × 0,4 cm.

Kontekst odkrycia: wędzidło wraz z innymi zabytkami (11–13, 15) i z dwoma zębami końskimi znaleziono w 1888 r. Przedmioty te zostały przekazane listopadzie 1890 r. do *Prussia-Museum* przez panią Fernow – właścicielkę ziemską z *Kuglacken*.

Chronologia: okres wędrówek ludów – wczesne średniowiecze.

Zbiory: *Prussia-Museum*, nr inw. IV.402.5944; zabytek uważany obecnie za zaginiony.

Źródła: BUJACK 1891: 12; EBERT 1926: 75; EGGERS 1951: 102; WILBERS-ROST 1994: 35, 201; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 138, 140, 146, tab. 14; 2016b: 125-126; 2016c: tabl. 115:7; JAHN, *Spuścizna*; JANKUHN, *Spuścizna*; DSHI 100 LA BAUME 9: 291; SMB-PK/MVF, PM-IXd 8, PM-A 41/1: 2.

Znalezisko luźne (?) nr 15 – fragment żelaznego wędzidla (Ryc. 5:4); długość ścięgierzy 6,5 cm i 5 cm, średnica pierścienia 7 cm, średnica przekroju pierścienia około 0,5 cm.

Kontekst odkrycia: wędzidło wraz z innymi zabytkami (11–14) i z dwoma zębami końskimi znaleziono w 1888 r. Przedmioty te zostały przekazane listopadzie 1890 r. do *Prussia-Museum* przez panią Fernow – właścicielkę ziemską z *Kuglacken*.

Chronologia: okres wpływów rzymskich – wczesne średniowiecze.

Zbiory: *Prussia-Museum*, nr inw. IV.402.5944; zabytek uważany obecnie za zaginiony.

Źródła: BUJACK 1891: 12; EBERT 1926: 75; EGGERS 1951: 102; WILBERS-ROST 1994: 35, 201; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 138, 140, 146, tab. 14; 2016b: 125–126; 2016c: tabl. 115:6; JAHN, *Spuścizna*; JANKUHN, *Spuścizna*; DSHI 100 LA BAUME 9: 291; SMB-PK/MVF, PM-IXd 8, PM-A 41/1: 2.

Ilischken (Alt-Ilischken), stan. II

Znalezisko luźne nr 16 – fragment kamiennego toporka.

Chronologia: środkowa epoka kamienia – LT A-B.

Kontekst odkrycia: zabytek przekazał *Prussia-Museum* 26.10.1936 r. nauczyciel Donner z *Hanswalde, Kr. Weblau*.

Zbiory: *Prussia-Museum*, nr inw. VIII.236.1170; zabytek uważany obecnie za zaginiony.

Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd 8, PM-A 41/1: 6-7.

Ilischken (Alt-Ilischken), stan. III

Znalezisko luźne nr 17 – fragment siekierki krzemiennej.

Chronologia: młodszą epoką kamienia – kultura pucharów lejkowatych.

Kontekst odkrycia: zabytek przekazał *Prussia-Museum* 26.10.1936 r. nauczyciel Donner z *Hanswalde, Kr. Weblau*.

Zbiory: *Prussia-Museum*, nr inw. PM VIII.236.1171; zabytek uważany obecnie za zaginiony.

Źródła: SMB-PK/MVF, PM-IXd 8, PM-A 41/1: 8–9.

Analiza

Najwcześniej datowanym znaleziskiem, odkrytym na „chrześcijańskim cmentarzu” (stanowisko I), jest fragment obucha kamiennego toporka (nr kat. 2). Niestety znany jest on jedynie tylko z krótkiej wzmianki, przez co jego klasyfikacja nie jest możliwa. Toporki kamienne należą do form długotrwałych, a w południowo-wschodniej strefie nadbałtyckiej występowały one niezwykle długo – od środkowej epoki kamienia po LT A-B (HOFFMANN 2000:

116–117). Oprócz toporka znaleziono także **siekierkę z tulejką i uszkiem**⁸ (**Ryc. 2**) wykonaną ze stopu miedzi. Prezentuje ona typ *Ilischken* według klasyfikacji J. Dąbrowskiego (1968), będący kolejnym etapem rozwojowym siekierki typu Kopaniewo. Typ *Ilischken* obejmuje niewielkie (nieco powyżej 10 cm długości), smukłe siekierki, o słabo wyodrębnionym, nieznacznie poszerzonym wlocie tulei. Nieco poniżej wlotu tulei znajduje się uszko. Siekierki te zdobione są parą łukowatych żeberek, a koło uszka i na krawędzi tulei – niewielkimi, poziomymi żeberkami (DĄBROWSKI 1968: 35–36). Zabytki te występowały na Równinie Pruskiej, na Półwyspie Sambijskim, w Krainie Węgorapy, na Litwie oraz na Łotwie (M.J. HOFFMANN 2000: 114, ryc. 47 – tam dalsza literatura). Jan Dąbrowski był ostrożny odnośnie do datowania tego typu siekierki – większość znalezisk to bowiem znaleziska luźne. Przyjął on jako *terminus post quem* pojawienie się tych zabytków początek V okresu EB (DĄBROWSKI 1968: 125). Natomiast wedle Mirosława J. Hoffmana zabytki te występowały także w VI okresie EB i prawdopodobnie również w wydzielonej przez niego II fazie chronologicznej porządkującej materiały z południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej (M.J. HOFFMANN 2000: 114)⁹. Wreszcie, wedle Wojciecha Blajera (2000: 346), siekierki te datowane są na HaB2–HaB3, co pokrywa się z VI okresem EB i z I fazą wg M.J. Hoffmana.

Pugio z *Ilischken* (**Ryc. 4:1**) wykonane zostało z żelaza, przy czym żelazna rękojeść i pochwa posiadała ślady tausalowania srebrem, a być może także złotem. Ta ostatnia ewentualność wydaje się niezbyt prawdopodobna, z uwagi na pomijanie złota w dekoracji pochew i rękojeści, podczas gdy emalia (**Ryc. 7:1**), tausalowanie srebrem (**Ryc. 7:2**) i stopem miedzi oraz technika niello były stosowane często (OBMANN 2000: 6–7). Jeśli rzeczywiście oprócz srebra do dekoracji analizowanej pochwy zastosowano inny surowiec (co nie jest jasne, z uwagi na rozbieżne dane archiwalne i brak możliwości rozstrzygnięcia w oparciu o zachowaną czarno-białą fotografię), byłby to raczej stop miedzi¹⁰. Pochwa oryginalnie składała się z drewnianych trzasek lub ze skózanego podłoża, na których montowano metalowe blachy, przy czym całość spojona była nitami w skupiskach, na brzegach pochwy (por. **Ryc. 7**). Ryte na blasze wzory wypełniono paskami szlachtetnego lub ewentualnie także

kolorowego metalu. Taka konstrukcja występowała na egzemplarzach z I w. po Chr. (SALIOLA, CASPRINI 2012: ryc. VI:9), a opisana została jako typ A przez I.R. Scotta (1985: 165).

Dekoracja przedniej strony pochwy podzielona została na cztery pola, które zgodnie ze stosowanym w literaturze przedmiotu schematem, określamy literami A–D, poczynając od góry. Dekoracja zachowała się fragmentarycznie, więc uwagi dotyczące rekonstrukcji muszą mieć, siłą rzeczy, charakter hipotetyczny. Opieramy się przy tym głównie na zachowanej fotografii (**Ryc. 4:1a, 8**). Krawędzie pól wyznaczają tausalowane linie. Część dekoracji została uszkodzona w wyniku działania ognia, co jest szczególnie dobrze widoczne w polu A, zwłaszcza w jego dolnej części. W strefie A (**Ryc. 8:2**) umieszczono dwa motywy w kształcie odcinka koła, usytuowane jeden ponad drugim. Dolny motyw przedstawiał zapewne wieniec (por. **Ryc. 7:1,4,6**)¹¹ lub lunulę (por. OBMANN 2000: tabl. 37:D25), raczej bez wstążek. Górny detal, zorientowany nieco na lewo od osi wzdłużnej, mógł również przedstawiać podobny wzór, prawdopodobnie uzupełniony o motyw pelty (por. **Ryc. 7:6**). Przestrzeń pomiędzy nimi była oryginalnie wypełniona polami z ukośnych kresek, rozdzielonymi liniami prostymi i łamanymi (schodkowymi, meandrowymi – por. **Ryc. 7:2**). Pole B (**Ryc. 8:2**) zawierało wzór pełnego koła; znaczny ubytek w jego wnętrzu nie pozwala rozstrzygnąć jaki motyw mógł być tu umieszczony, ale w rachubę wchodzi wieniec (por. OBMANN 2000: 11, tabl. 37:D8, D25, NL3), korona drzewa palmowego (por. OBMANN 2000: 11, tabl. 36:D9, D24, GB17), gwiazda (por. OBMANN 2000: tabl. 41:CH9, GB14) lub rozetka (por. OBMANN 2000: tabl. 42:GB14, GB16) (por. **Ryc. 7:3,6**). W prawym dolnym narożniku zachowała się pozostałość dekoracji meandrowej lub schodkowej, a znikoma część – być może symetrycznego wzoru – zachowała się także z lewej strony. Strefa C (**Ryc. 8:2**) zawierała koliste obramowanie, które przetrwało jedynie w górnej części obwodu, z lewej; sposób wypełnienia jego wnętrza pozostaje niejasny. Natomiast w lewej części pola i blisko lewego górnego narożnika, na zewnątrz kolistego zarysu zachowały się fragmenty ukośnych kresek – zapewne dekoracji wypełniającej przestrzeń między obwodem koła a krawędzią pola dekoracyjnego. Najniższe pole (**Ryc. 8:4**) wypełnione było w górnej partii

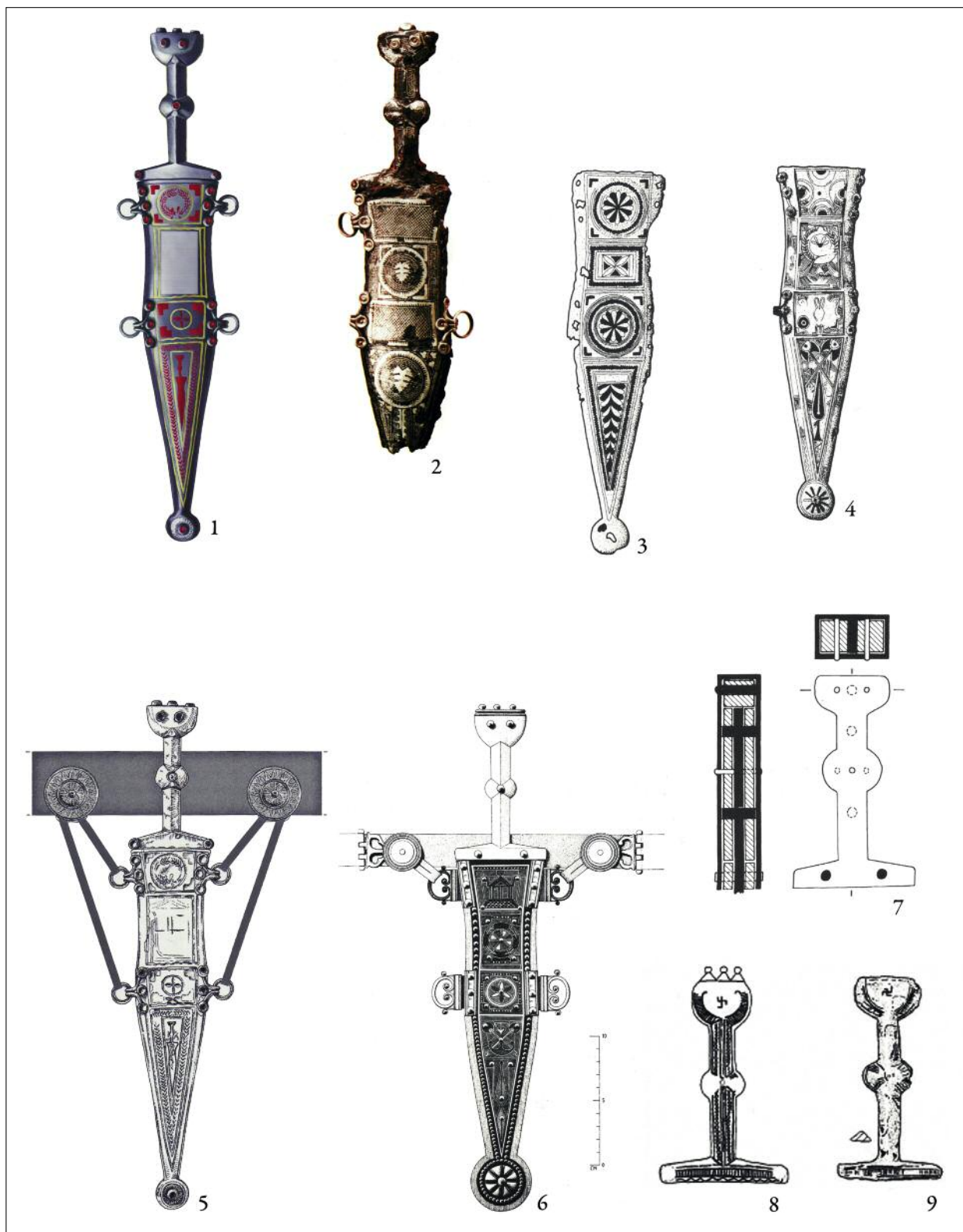
⁸ Za cenne uwagi dotyczące tego znaleziska autorzy dziękują panu Bartłomiejowi Kaczyńskiemu.

⁹ W katalogu znalezisk M.J. Hoffmann (1999: 56) datuje siekierkę z *Ilischken* na II fazę, co nie jest do końca zrozumiałe, ponieważ nie wynika to z przeprowadzonej przez badacza analizy chronologicznej tych zabytków (por. HOFFMANN 2000: 114–115).

¹⁰ Chodziło zapewne o mosiądz preferowany w wojsku rzymskim,

w szczególności do zdobienia militariów za pomocą kucia na zimno, w tym do dekoracji sztyletów. Prawdopodobnie w I w. przed Chr. i w I w. po Chr. produkcja mosiądzu miała charakter monopolu państwowego (ISTENIĆ 2016: 270–281).

¹¹ Przedstawiano go tak w postaci pełnych pierścieni (por. OBMANN 2000: tabl. 37), jak i połówek (por. OBMANN 2000: tabl. 1:GB11, 10:D18, 15:D27).

Ryc. 7. 1–4 Przykłady *pugiones* w pochwach, 5–6 sposoby ich mocowania na pasie, 7 konstrukcja rękojeści oraz 8–9 rękojeści z głowicą zdobioną motywem swastyki. 1, 5 – rzeka Ljubljanica; 2 – Oberammergau; 3 – Dunaföldvar; 4 – Alleriot; 6 – Velsen; 8 – Vechten; 9 – Vindonissa (1,5 wg IŠTENIĆ 2009: ryc. 87–88; 8–9 wg OBMANN 2000: tabl. 32:2–3; pozostałe wg BISHOP, COULSTON 2006: ryc. 43–45, tabl. 1).

Fig. 7. 1–4 Examples of *pugiones* in scabbards, 5–6 way of their fastening, 7 handle's construction and 8–9 pommels decorated with a swastika motif. 1, 5 – Ljubljanica River; 2 – Oberammergau; 3 – Dunaföldvar; 4 – Alleriot; 6 – Velsen (1,5 after IŠTENIĆ 2009: figs. 87–88; 8–9 after OBMANN 2000: pl. 32:2–3; others after BISHOP, COULSTON 2006: figs. 43–45, pl. 1).

Ryc. 8. Powiększenie wybranych partii *pugio* i pochwy z *Ilischken*: 1 – rękojeść, 2 – strefy dekoracyjne A, B i C, 3 – mocowanie pochwy, 4 – strefa D (oprac. Bartosz Kontny)

Fig. 8. Enlarged details of the *pugio* from *Ilischken* and its scabbard: 1 – handle, 2 – decorative zones A, B and C, 3 – scabbard fastening, 4 – zone D (prepared by Bartosz Kontny).

ukośnymi kreskami, rozchodzącymi się na zewnątrz jodełkowato. Kreski odchodziły najprawdopodobniej od trójkątnego zarysu (być może nie był to trójkąt równoramienny, bo w dolnej, silnie uszkodzonej części, figura mogła znajdować kontynuację i przybierać formę rombu). Należy natomiast wykluczyć, by trójkątny zarys mógł stanowić granice wzoru grotu włóczni, spotykaną w dolnych partiach pochwy (por. OBMANN 2000: 11–12, tabl. 37:NL3, NL6, 38; por. **Ryc. 7:4**), z uwagi na zbyt dużą wartość kąta wierzchołkowego.

Mimo fragmentaryczności dokumentacji zabytku, pochwę można zaliczyć do typu A wg Iana R. Scotta, gdzie przeważnie występuje dekoracja czteropolowa (SCOTT 1985: 165). Omawiany przedmiot należy włączyć do trzeciej grupy w obrębie typu, obejmującej egzemplarze zdobione mosiądzem i srebrem. Ich datowanie przypada na czasy Nerona i wczesne rządy Flawiuszów (SCOTT 1985: 170). Znaleźisko z *Ilischken* należy także odnieść do nowszej klasyfikacji, autorstwa Jürgena Obmanna, który zaliczył je do grupy I (OBMANN 2000: 26). Taka ocena jest jednak niewłaściwa i wynika z błędu, polegającego na uznaniu, że do dekoracji pochwy zastosowano emalię i tauszowanie srebrem (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016b: 126). Autor odwołał się przy tym do pracy, w której prezentowana jest taka właśnie pochwa oraz sposób jej konserwacji, pochodzi ona jednak z Holzmülheim, Kr. Euskirchen (por. KRAUSE 1902: 436, ryc. 9, 10). Z uwagi na wykorzystanie jedynie srebra (ewentualnie także mosiądzu) do wykonania ornamentu, a także ze względu na obecność charakterystycznych motywów dekoracyjnych, analizowany egzemplarz zaliczyć należy do grupy 3 wg Obmanna (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 138). Pochwy takie miały występować od okresu rządów Tyberiusza do czasów wczesnoflawijskich, głównie w Brytanii, w prowincjach nadreńskich oraz na przedgórzu alpejskim (OBMANN 2000: 9).

Oprócz przedniej strony pochwy tauszowana była także rękojeść sztyletu. Widoczne są (**Ryc. 8:1**) ukośne kreski z prawej strony dolnej części głowicy i motyw kątowny w jej centrum, pozostałości pionowych linii z prawej strony uchwyty, łukowe linie wzdłuż rozszerzenia z lewej strony rękojeści, niewielkie fragmenty grubszej, prostej linii w osi wzdłużnej, wreszcie gruba linia na lewej górnej krawędzi jelca oraz pozostałości pionowych kresk między nią a dolną krawędzią jelca. Oryginalnie dekoracja była zapewne symetryczna, jak w przypadku znanych ornamentowanych rękojeści; zdobiono przeważnie tylko przednią, eksponowaną część rękojeści (OBMANN 2000: 13). Zarówno

szafrura na jelcu, jak podkreślanie krawędzi rozszerzenia uchwyty oraz wypełnianie go pionowymi liniami, wreszcie szafrowanie łukowatych pasów wzdłuż dolnych części głowicy, należą do standardowych dekoracji stosowanych na rzymskich *pugiones* (por. OBMANN 2000: 13, tabl. 32–34). Natomiast kątowna dekoracja w środkowej części głowicy może być pozostałością wzoru swastyki (por. OBMANN 2000: 13, 28, tabl.30:4, 32:2,3) lub trójkątu (OBMANN 2000: 13, 28, tabl. 32:7).

Niestety niemożliwe jest omówienie formy samego sztyletu, bowiem w zachowanej dokumentacji brakuje opisu jego kształtu, choć wiemy, że pochwa zachowała się jedynie z przodu, a zatem tylna część głowni była widoczna. Możemy jedynie domyślać się, że miała ona kształt liścia wierzby, z przewężeniem na granicy siły i zastawy¹², ale tylko rękojeść poddaje się rzetelnej ocenie. Posiada ona zgrubienie na uchwycie, zaś głowica jest półkolistą, spłaszczoną na końcu, co jest typowe dla form z I w. po Chr. (SALIOLA, CASPRINI 2012: 17). Jelec cechuje się lekko skośnymi górnymi krawędziami i można przyporządkować go do wariantu B, poprzedzającego czasy flawijskie (SALIOLA, CASPRINI 2012: 18, ryc. I:7). Najwyraźniej w jej konstrukcji nie zachowały się nity, które występują w sztyletach: parzyście na głowicy, zwykle pojedynczo na rozszerzeniu rękojeści, a w zróżnicowanej liczbie na jelcu (**Ryc. 7:2,5–7**). Te, które lokowano na głowicy, pełniły funkcję czysto dekoracyjną (SALIOLA, CASPRINI 2012: 17). Brak nitów jest cechą dość późną – najwcześniejszy znany egzemplarz o takiej cesze datowany miał być na czasy Nerona (SCOTT 1985: 163)¹³. Wątpliwości budzi precyzyjne wnioskowanie o znaleźisku z *Ilischken* na podstawie ułamnej dokumentacji. Teoretycznie, kolisty ślad z prawej strony jelca oraz parzyste zagłębienia na głowicy nie muszą być ubytkami korozyjnymi, ale śladami po utraconych główkach nitów. Z pewnością jednak brakuje nitu na środku rozszerzenia rękojeści, co potwierdza sugestię o późnej chronologii.

Funkcja sztyletów rzymskich nie jest oczywista. O ile źródła pisane pozwalają je wiązać z żołnierzami wysokiej szarży, a nawet z cesarzami, o tyle przedstawienia ikonograficzne (stele nagrobne) ukazują *pugiones* jako atrybut szeregowego wojska (SALIOLA, CASPRINI 2012: 39–40). Można sądzić, że najbardziej dekoracyjne egzemplarze (zwłaszcza pochwy) świadczyły o przynależności do wysokiej rangi w hierarchii wojskowej. Walory bojowe sztyletów były ograniczone: brak rozbudowanego jelca nie chronił dłoni, zaś metalowa rękojeść nie wchłaniała potu i raniła dłoń, co sprawiało, że broń tę stosowano przez krótki czas

¹² Według starszych opracowań znaleźisko z dawnego *Ilischken* określano jako typ Dunaföldvár (THOMAS 1971: 47–50; por. KACZANOWSKI 1992, 48; NOWAKOWSKI 1996: 69–70). Obecnie zasadniej będzie określić je jako typ A2, charakteryzujący się

głownią w kształcie liścia wierzby (SALIOLA, CASPRINI 2012: 12).

¹³ Przeciwnego zdania są Saliola i Casprini którzy uważają, że sztylety bez nitów występowały na przełomie er (2012: 17).

w trakcie bitwy. Z drugiej strony, walory użytkowe przy zadawaniu pchnięć są oczywiste, szczególnie przy zastosowaniu ruchu skrętnego podczas wyciągania broni z rany. Wydaje się zatem, że *pugio* służyło jako broń w sytuacjach awaryjnych (utrata miecza) lub też do zadania śmiertelnego ciosu powalonemu przeciwnikowi (odpowiednik późnośredniowiecznej mizerykordii). Wyjście z użycia takiej broni zasadnie tłumaczyć można spadkiem znaczenia piechoty w okresie późnego cesarstwa (OBMANN 2000: 14–15; BISHOP, COULSTON 2006: 85; SALIOLA, CASPRINI 2012: 41–45), choć są dowody na stosowanie sztyletów także przez jazdę (BISHOP, COULSTON 2006: 85).

Pugiones zostały zaczerpnięte przez Rzymian z arsenału celtoiberyjskiego, najpóźniej w czasach wojny numantyjkiej (ULBERT 1984: 108), choć nie zawsze jest jasne, czy najwcześniejsze sztylety były rzymskiej proveniencji, czy też stanowiły zdobycz wojenną, pozyskaną na Celtoiberach; tak czy inaczej jednak ten element ekwipunku żołnierskiego został zaadaptowany w 2. połowie II w. przed Chr. (SALIOLA, CASPRINI 2012: 9). Choć są one poświadczane jeszcze w III w. (BISHOP, COULSTON 2006: 164, ryc. 104), egzemplarze z inkrustowanymi pochwami stosowano tylko do okresu flawijskiego (BISHOP, COULSTON 2006: 88). Znaleźisko z *Ilischken* z pewnością należy do form z okresu wczesnego pryncypatu, najprawdopodobniej pochodzi ono z 2. połowy I w., przy czym – z uwagi na kształt jelca – najbardziej prawdopodobny jest okres rządów Nerona. Być może było ono w użyciu dłużej, o czym świadczy zastosowanie nietypowego, barbarzyńskiego sposobu mocowania. W miejsce rzymskich kabłączków (o rozmaitych formach – por. Ryc. 7:1–2,4–6), rozmieszczonych w czterech punktach na pochwach rzymskich *pugiones* (BISHOP, COULSTON 2006: 85, ryc. 42:2), na egzemplarzu z *Ilischken* zachowało się tylko jedno łączenie (Ryc. 8:3), wykonane ze stopu miedzi, nawiązujące do rozwiązań znanych z barbarzyńskich skuwek rzemieni wodzy łańcuchowych typu 2 wg Susanne Wilbers-Rost, potwierdzonych na Pomorzu, w południowej Skandynawii i na Sambii w fazie C₁ (WILBERS-ROST 1994: 59–60) czy elementów rogów do picia – por. typ S4 skuwek rzemieni (ANDRZEJOWSKI 1991: 59,61). Podobne pierścieniowate zaczepy są jednak typowe głównie dla stylistyki fazy B₂ (także wspomniane skuwki – por. ANDRZEJOWSKI 1991: 61). Występują one licznie m.in. na terenie kultury Dollkeim-Kovrovo, por. m.in. sprzączki „pasów sambijskich” (CHILIŃSKA-DRAPELLA 2010: tabl. 3:g, 4:c, 12:a, 16:j, 18:c, 22:a, 23:g,l, 26:a,e, 27:c, 31:a, 34:a, 38:i), paciorki – rozdzielacze szklanych paciorków (CHILIŃSKA-DRAPELLA 2010: 14; CHILIŃSKA-

-FRÜBOES 2017: 133), rozdzielacze rzemienia (ADLUNG I IN. red. 2005: 82). Bardzo prawdopodobne, że omawiany sztylet był w użyciu tak długo (zapewne jako insygnium, a nie przedmiot użytkowy – stąd domniemany długi czas wykorzystywania), że konieczna była wymiana oryginalnego sposobu mocowania. Prawdopodobne jest, że do ziemi sztylet trafił już w fazie B₂, czyli w czasie istnienia kultury Dollkeim-Kovrovo, której ludność stosowała w tym czasie m.in. kremację (stąd ślady stopienia srebra dekoracji). Datowanie zabytku na fazę B₁ wydaje się mało prawdopodobne, ponieważ w okresie tym kultura Dollkeim-Kovrovo dopiero się formowała, a liczba znalezisk, którą można z nią wiązać jest znikoma (por. CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 208).

Pugiones są skrajnie rzadkimi importami rzymskimi na terenach barbarzyńskich. Znaleźiska z terenu Imperium stanowią głównie egzemplarze z kontekstów militarnych (w tym część traktowana jest jako depozyty sakralne), ale występowały także jako ofiary składane w rzekach, studniach bądź na stałym lądzie (THIEL, ZANIER 1994: 68–69, ryc. 5). Wśród nielicznych znalezisk z *Barbaricum* znaczny odsetek, co prawda przy niewielkiej próbie, stanowią znaleziska grobowe. Wymienić można obok egzemplarza z *Ilischken* (o złożeniu w grobie świadczą stopione fragmenty srebra – efekt wysokiej temperatury stosu ciałopalnego), także stosunkowo niedawne odkrycie z ciałopalnego grobu A4103 z Hedegård, Ejstrup sogn na Jutlandii, datowanego na 1. poł. I w. (MADSEN 1997: 74–83, ryc. 22–24; 2003: 386–387 – nr kat. 3.18). Dochodzi do tego luźne, podobnie datowane znalezisko z Rösenbeck, Hochsauerlandkreis w Niemczech oraz znacznie późniejszy sztylet z miejscowości Tuchyň, okr. Považská Bystrica na Słowacji (KACZANOWSKI 1992: 48–49, tam dalsza literatura). Jako najbliższą terytorialnie analogię dla *pugio* z *Ilischken* podawano zabytek z miejscowości Baranów, pow. kępiński w Wielkopolsce (por. NOWAKOWSKI 1996a: 70, przyp. 39). Miał tu być znaleziony rzymski, połamany sztylet z brązu, nieopodal garnka z około 100 monetami rzymskimi (SCHWARTZ 1881: 53¹⁴; por. także FRIEDRICH 1909: 201¹⁵; MAJEWSKI 1949: 178; EGGERS 1951: 149). Zdaniem W. Nowakowskiego (1996a: 70, przyp. 39) musiała to być brązowa pochwa, co jednak przeczy naszej wiedzy o rzymskich *pugiones*. Znacznie bardziej prawdopodobne jest, że chodzi o sztylet z epoki brązu, najpewniej z kultury unietyckiej, który (jeśli był to egzemplarz z metalową rękojeścią) rzeczywiście wyglądał imponująco i mógł być wzięty w XIX w. za egzemplarz rzymski. Do podobnych pomyłek dochodzi i współcześnie – w serii popularnonaukowych zeszytów

¹⁴ *Auch in Baranowo ist ein Silberfund gemacht, der von dem Museum erworben wurde: in einem Topffanden sich einige hundert römische Münzen, gleichfalls aus dem 1.–4. Jahrhundert, und da-*

neben ein schöner römischer Dolch von Bronze, freilich zerbrochen.

¹⁵ *Ein schöner römische Dolch (zerbrochen).*

poświęconych słynnym bitwom analogiczne sztylety, charakterystyczne dla wczesnej epoki brązu, posłużyły do zilustrowania broni rzymskiej, przy czym opisano je jako „Rzymskie sztylety I w. p.n.e. – II w. n.e.” (por. MACKIEWICZ 2007: 8). Być może pomyłkę w kwestii identyfikacji znaleziska z Baranowa tłumaczyć można popularnością albumów Ludwiga Lindenschmidta starszego (dzieło kontynuował jego syn), wydawanych i wznawianych w 2. połowie XIX w., w których poczesne miejsce zajmowały ilustracje broni z różnych epok, w tym z epoki brązu i okresu cesarstwa rzymskiego (LINDENSCHMIDT 1864; 1866; 1881; LINDENSCHMIDT JUN. 1900). Pobieżna lektura, bez późniejszej weryfikacji, mogła doprowadzić do błędnego skojarzenia unietyckiego sztyletu z rzymską bronią¹⁶. Sceptycyzmu co do rzymskiej proveniencji omawianego egzemplarza nie krył także P. Kaczanowski (1992: 49). W. Nowakowski przywołuje kolejną paralelę – znalezisko z lat 80. XX w. – z nekropoli wielbarskiej w Leśnie, pow. chojnicki, powołując się na informację ustną od K. Walenty, autora badań (NOWAKOWSKI 1996a: przyp. 39). W publikacji, która ukazała się po latach, próżno szukać potwierdzenia tych danych. Z nekropoli pochodzi co prawda kilka żelaznych noży (WALENTA 2010: 69), w tym jeden – z grobu 12 – długi i prosty, jest to jednak zwykły nóż żelazny w drewnianej pochewce (WALENTA 2009: tabl. LXXVIII:17), uznany za spuściznę po kulturze oksywskiej (WALENTA 2009: 69). W żadnym wypadku nie może on być wzięty za *pugio*¹⁷. Tym samym lista rzymskich *pugiones* z *Barbaricum* ogranicza się do czterech sztuk (Ryc. 9).

Jedyna, znana z *Ilischken*, zapinka (Ryc. 5:1) prezentuje wariant 2.1., typu 72 wg typologii O. Almgrena (1897), z uzupełnieniami A. Chilińskiej-Drapella (2010: przyp. 8). Wariant ten obejmuje egzemplarze typu Almgren 72, ze sprężyną schowaną w tulei, której dłuższe brzoogi łączy niewielka blaszka. Fibule typu Almgren 72 należą do jednych z najpopularniejszych rodzajów zapinek znajdujących na terenie kultury Dollkeim-Kovrovo, datowanych na wczesny okres wpływów rzymskich. Ich charakterystycznymi cechami są romboidalne rozszerzenie kabłąka przy główce, obecność dwóch grzebyków – w miejscu największego wysklepienia kabłąka oraz przy końcu nóżki, gdzie ponadto znajduje się profilowany guzek. Zabytki te

były wielokrotnie opracowywane (ALMGREN 1897: 38–39, 157–158; NOWAKOWSKI 1989: 145, 148, 156–157, ryc. 2; 1991: 52, 65, ryc. 3; 1996a: 49, 155–156, mapa 4; BANYTÉ-ROWELL 2009: 56, ryc. 5; CHILIŃSKA 2009: 64–70, 190–195, tabl. 45–47, mapy 1–2; CIEŚLIŃSKI 2010: 55–56; NOWAKOWSKI 2013: 129–130; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 122–153). Zapinki wariantu 1., typu Almgren 72 (CHILIŃSKA-DRAPELLA 2010: przyp. 8), mają płytkę oporową na tulei, a ich cięciwę przytrzymuje masywny haczyk. Jak dotąd znanych jest niewiele, bo około dziesięciu fibul tego wariantu, z których większość pochodzi z terenu osadnictwa kultury wielbarskiej i znaleziska koncentrują się w jej strefie A (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 123, mapa 11, aneks 4; por. NOWAKOWSKI 1989: 148; CHILIŃSKA 2009: 66, mapa 1). Zabytki te datowane są na podfazę B_{2a} (BLUME 1912: 24; NOWAKOWSKI 1989: 148; CIEŚLIŃSKI 2010: 56). W tym samym czasie pojawiły się również zapinki wariantu 2., typu Almgren 72 (z tuleją na sprężynie). Były one znacznie popularniejsze niż egzemplarze wariantu 1. – znanych jest około 100 egzemplarzy. Fibule wariantu 2., typu Almgren 72 występowały na rozległym terenie, przede wszystkim jednak w strefie A kultury wielbarskiej oraz na obszarze kultury Dollkeim-Kovrovo, z koncentracją na Półwyspie Sambijskim (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 129, mapa 12, aneks 4; por. NOWAKOWSKI 1989: 148, ryc. 2; CHILIŃSKA 2009: 66–67, mapa 1). Zapinki te datowane są zarówno na podfazę B_{2a}, jak i na podfazę B_{2b} (NOWAKOWSKI 1989: 148; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 140; por. CIEŚLIŃSKI 2010: 56; NOWAKOWSKI 2013: 130). Nieco późniejszą chronologię ma egzemplarz z obszaru grupy zachodnioliteńskiej, odkryty w Kurmaičiai, Kretingos raj., grób 43 (KULIKAUSKAS 1968: 53, ryc. 23:3). Towarzyszące mu zapinka typu Almgren 93 (KULIKAUSKAS 1968: ryc. 22:5) i szpile typu I wg Bernharda Beckmanna (1966; KULIKAUSKAS 1968: ryc. 23:4,9) określają chronologię tej fibuli na schyłek fazy B₂ lub na fazę B₂/C₁ (por. SZYMAŃSKI 2009: 466; NOWAKOWSKI 2013: 132; JUGA-SZYMAŃSKA 2014: 159, 385). Kolejną zapinkę typu Almgren 72, o dość późnej chronologii, odkryto na obszarze kultury bogaczewskiej – w Nowym Zyzdroju, pow. mrągowski (dawn. *Neu Sysdroy, Kr. Sensburg*), grób 12 (NOWAKOWSKI 1996a: 156; JUGA-SZYMAŃSKA 2014:

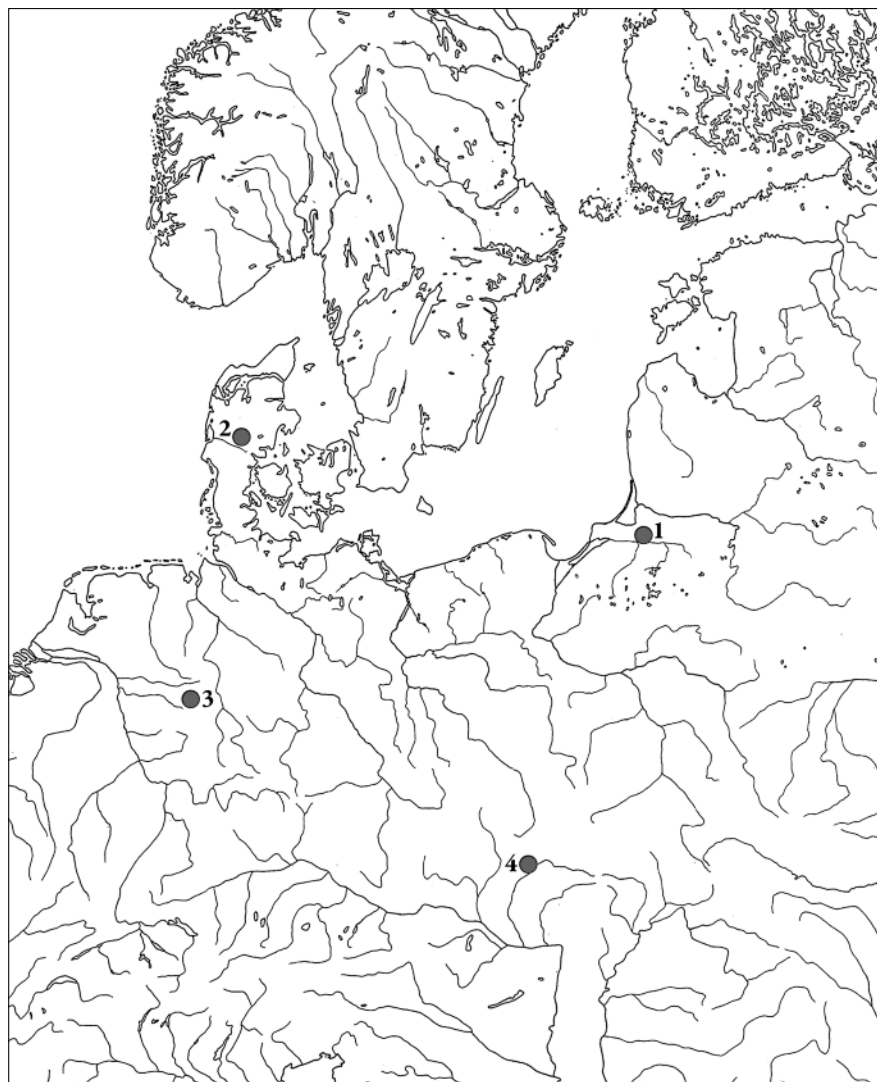
¹⁶ Weryfikacja tego zabytku nie jest możliwa. Jeśli istotnie razem z monetami zakupiono także ów sztylet do wielodziałowego Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu (dalej TPN), to nie trafił on do zbiorów archeologicznych. Zabytek nie funkcjonuje w inwentarzu Muzeum Archeologicznego w Poznaniu (z Baranowa w zbiorach muzealnych zachowały się: szpila brązowa z wczesnej epoki brązu oraz naczynia kultury lużyckiej. Już Józef

Kostrzewski, od 1914 r. kierujący Działem Przedhistorycznym Muzeum TPN w Poznaniu, nie miał żadnej wiedzy o poszukiwanym zabytku (informacja ustna Alicji Gałęzowskiej z Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, za którą składamy niniejszym gorące podziękowania).

¹⁷ J. Obmann błędnie uwzględnił w swoim katalogu *pugiones* zarówno egzemplarz z Baranowa, jak i z Leśna (OBMANN 2000, 26).

Ryc. 9. Mapa znalezisk *pugiones* poza obszarami Imperium Rzymskiego: 1 – dawne *Ilischken*; 2 – Hedegård, grób A4103; 3 – Rösenbeck; 4 – Tuchyń (oprac. B. Kontny).

Fig. 9. Map of discoveries of *pugiones* outside the Roman Empire: 1 – former *Ilischken*; 2 – Hedegård, grave A4103; 3 – Rösenbeck; 4 – Tuchyń (prepared by B. Kontny).

294; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: ryc. 23:3, aneks 4). Towarzysząca jej szpila typu Beckmann G (JUGA-SZYMAŃSKA 2014: tabl. VIII:42.01) określa chronologię zespołu na fazę B₂/C₁ (JUGA-SZYMAŃSKA 2014: 60). Obie wymienione zapinki typu Almgren 72 nie pochodzą z terenów „rdzennych” dla fibul tego typu. Być może powstały one na wybrzeżu litewskim i na Mazurach pod wpływem inspiracji modą ozdób ludności kultury Dollkeim-Kovrovo lub ludności kultury wielbarskiej. Mogły one również być importami z terenów osadnictwa owych kultur (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 140).

Tuleję zapinki z *Ilischken* ozdabiają nacinane trójkąty. Są one widoczne na zabytku przechowywanym w Museum für Vor- und Frühgeschichte, Staatliche Museen zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz (Ryc. 5:1c), ale ornamentu tego nie zaznaczono w źródłach archiwalnych (Ryc. 5:1a–b). Autorzy przyjęli jednak, że odnaleziona we wspomnianym muzeum zapinka to egzemplarz z *Ilischken* – identyczne są wymiary i sposób ukształtowania kabląka. Ornament zakreskowanych trójkątów często znajdował

się na zapinkach typu Almgren 72 (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 52, przyp. 32). Również fakt zdobienia pochewki egzemplarza z *Ilischken* nie jest niczym nietypowym (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 137).

Zapinki wariantu 2., typu Almgren 72, znane z obszaru kultury Dollkeim-Kovrovo, odkrywane są zarówno w grobach kobiet, jak i w grobach z bronią (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 145–146, tab. 14). W pochówkach kobiet zwykle znajduje się para takich fibul, najczęściej w towarzystwie innych egzemplarzy – na ogół typów Almgren 60 i 61. W pojedynczych przypadkach w skład stroju wchodziła także zapinka tutulusowa lub tarczowata. W grobach tych zwykle znajdowana jest także para bransolet. Natomiast w skład stroju mężczyzn zwykle wchodziła tylko jedna fibula typu Almgren 72, której czasem towarzyszyła zapinka innej formy. O ile trudno sądzić, że fibule typu Almgren 72 były noszone przez elitę sambijskich kobiet (rzadko znajdowane są przy nich zabytki związane z wysokim statusem – „pasy sambijskie” i naszyjniki z trąbkowatymi zakończeniami), o tyle wydaje się, że zapinki te mogły być

noszone przez elitę sambijskich wojowników. Świadczy o tym fakt odkrywania przy tych zabytkach dużej ilości broni i bogatych zestawów narzędzi, a także pochówki końskie umieszczone obok pochówków mężczyzn, do których złożono taką zapinkę. Hipotezę tę uprawdopodobnia także fakt znalezienia w dawnym *Lehndorf, Kr. Fischhausen*¹⁸, grób E (CHILIŃSKA-FRÜBOES: w druku), obok fibuli typu Almgren 72 (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016c: tabl. 143:3) sprzączki typu B1 wg Madydy-Legutko (1987; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016c: tabl. 144:1) – zabytki te na obszarze *Barbaricum* często odkrywano w tzw. grobach książęcych (CIEŚLIŃSKI 2010: 68, przyp. 501; por. MADYDA-LEGUTKO 1987: 212). Ponadto, w tym samym obiekcie znaleziono importowaną zapinkę typu 26c1b wg Feugère (1985; GAERTE 1929: ryc. 120:b; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016b: 161; 2016c: tabl. 143:6), która również raczej nie trafiła do grobu osoby o niskim statusie społecznym.

Z kolei na obszarze zachodniobałtyjskiego i wschodniobałtyjskiego kręgu kulturowego fibule typu Almgren 72 zwykle noszone były przez kobiety i najczęściej występowały w grobach pojedynczo (por. CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: tab. 14–15). Wielbarskie zapinki wariantu 2. także stanowiły element stroju kobiet – najczęściej w grobie znajdowana jest para takich fibul i zwykle towarzyszyła im inna zapinka (maksymalnie trzy), na ogół typu Almgren 60 lub 61 (por. CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: tab. 16). W skład stroju wchodziła również jedna lub dwie bransolety sztabkowate (tylko w jednym przypadku bransoleta węzowata). Pas spinała sprzączka, rzadziej klamra i niekiedy był on zaopatrzony w nakładki oraz okucia końców rzemienia. W grobach wielbarskich znajdowane są także pojedyncze paciorki i sporadycznie, bardziej okazałe kolie. Do innych przedmiotów, wskazujących na pochówek kobiety, należą szpile, igły, przęśliki i okucie szkatułki (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 147).

Z *Ilischken* znane są także dwie sprzączki (nr kat. 6–7), z których jedna została określona przez Martina Jahna (*Spüßczna*) jako „wczesna” (*frühe*). Być może należały ją wiązać z zabytkami datowanymi na wczesny okres wpływów rzymskich – z zapinką typu Almgren 72, z *pugio* i z umbami (?). Jedna z owych sprzączek została przez M. Jahna naszkicowana (Ryc. 3:4), jednak jakoś rysunku uniemożliwia jednoznaczne określenie typologiczne zabytku. Wydaje się, że rama sprzączki jest D-kształtna, a jej konstrukcja jednodzielna. Jeśli założymy, że rama nie była pogrubiona, wówczas zabytek prawdopodobnie należałoby

wiązać z typami D1 lub D11 wg Madydy-Legutko (1987). Jeśli jednak rama była pogrubiona, wówczas sprzączka przypominałaby typ H30. Na terenie *Barbaricum* egzemplarze typu D1 datowane są od młodszego okresu przedrzymskiego po wczesną fazę okresu wędrówek ludów, najliczniej występowały jednak w fazach B₂ i B₂/C₁ (MADYDA-LEGUTKO 1987: 24–26, 34). Były one popularne w kręgu kultur zachodniobałtyjskich (NOWAKOWSKI 2013: 188–189), występując licznie na obszarze kultury Dollkeim-Kovrovo¹⁹. Sprzączki typu D11 od egzemplarzy typu D1 odróżnia płaska rama. Na terenie *Barbaricum* najliczniej spotykane były od fazy B₂ do podfazy C_{1a} (MADYDA-LEGUTKO 1987: 27–28, 35), więc mniej więcej w tym samym okresie, co sprzączki typu D1. Na obszarze kultury Dollkeim-Kovrovo zabytki te pojawiły się w podfazie B_{2b} i były w użyciu także w fazie B₂/C₁–C_{1a} (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 212). Z kolei dość rzadki typ H30 obejmuje sprzączki o półkolistej, pogrubionej ramie. Zabytki te datowane są na późną fazę młodszego okresu wpływów rzymskich (MADYDA-LEGUTKO 1987: 27–28, 72). Zakładając, że M. Jahn jako „wczesną” określił sprzączkę wyrysowaną, wówczas byłoby to wskazówką za uznaniem jej za typ D1 lub D11 i za datowaniem na odcinek B₂ – C_{1a}. Jeśli jednak wspomniana adnotacja nie tyczyła się tego zabytku, to należy zakładać, że wyrysowana sprzączka mogła pochodzić z fazy C₂.

Fragmentarycznie zachowane umbo (Ryc. 5:2) zaliczyć można do typu Jahn 6 lub Jahn 7 (JAHN 1916). Pierwszą z możliwości sugeruje rekonstrukcja na szkicu z archiwum M. Jahna (Ryc. 5:2a), jednak nie wydaje się, by dysponował on szczegółowymi danymi, uprawdopodobniającymi taki właśnie kształt szczytu tarczy. Dość wysoki kołnierz oraz bliski wartości 45° kąt między kołnierzem a pokrywą sugerują niewątpliwie, że w grę wchodzi typy wskazane wyżej, przy czym najbardziej prawdopodobny wydaje się wariant Jahn 7b (różnice między umbami Jahn 7 – w początkowym kołcu – i Jahn 7b – z ostrym kołcem – nie zawsze są klarowne, szczególnie jeśli kołec wyodrębniony jest łagodnie i trudno jest wskazać miejsce, w którym on się zaczyna). Jeśli mamy do czynienia z typem Jahn 6, jego datowanie w kulturze Dollkeim-Kovrovo przypada na fazę B₂, choć nie można wykluczyć także samego początku młodszego okresu rzymskiego, a taką chronologię potwierdzają także znaleziska z innych kultur kręgu zachodniobałtyjskiego: bogaczewskiej i sudowskiej (KONTNY 2015: 308–310); chronologię typu Jahn 7b omówiono dalej.

¹⁸ Miejscowość obecnie nie istnieje.

¹⁹ Znanych jest wiele sprzączek typu D1, datowanych na fazę B₂, jednak trudno stwierdzić, czy zabytki te były popularniejsze w fazie B₂ niż w młodszym okresie wpływów rzymskich. Inwentarz

grobow z fazy B₂ jest bowiem znacznie lepiej zadokumentowany niż inwentarz obiektów o późniejszej chronologii. Fakt ten zawiązuje istnieniu archiwum Herberta Jankuhna (*Spüßczna*), które przede wszystkim dotyczy materiałów z wczesnego okresu wpływów rzymskich.

Do zamocowania umba zastosowano gwóźdź z kolistą główką typu Zielsing D (ZIELING 1989: tabl. 34); zachowana dokumentacja nie pozwala na odtworzenie oryginalnego układu punktów mocowania. Wykorzystanie gwóźdźa uznać należy za anachronizm w materiałach z okresu rzymskiego, potwierdzony w środowisku zachodniobałtyjskim²⁰.

Drugie z umb (Ryc. 3:1) przyporządkować można do typu Jahn 7b, przy czym kolec wyodrębniony jest dość łagodnie. Tego rodzaju egzemplarze licznie występowały w barbarzyńskiej Europie. W kulturze przeworskiej stanowiły one formę przewodnią 3 grupy grobów z bronią, datowanej na fazę B_{2a} (GODŁOWSKI 1992: 72). W Skandynawii – określane jako typ Ilkjær 3a – datowane są szerzej, tj. na odcinek B₂–C_{1a}, występując w grupach 2–4 grobów z bronią wg Jørgena Ilkjæra (1990: ryc. 199). Na fazę B₂ ustala ich pozycję chronologiczną (mieszczą się one w ramach typów Zielsing E2, F2 i G2) w barbarzyńskiej Europie²¹ Norbert Zielsing (1989, s. 82–83, 89, 96). W kulturze Dollkeim-Kovrovo są one udokumentowane dość dobrze (por. RADUŠ, SKVORCOV 2008: tabela 1), jednak tylko nieliczne wystąpiły z dobrymi datownikami: wymienić można właściwie tylko umbo z grobu 19 w miejscowości Berezovka (Березовка), raj. Gvardejsk (dawn. *Groß Ottenhagen, Kr. Königsberg*), z fazy B_{2a} (por. LA BAUME 1941: 5–7, ryc. 1; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 90; 2016b: 115; 2016c: tabl. 102:10)²² oraz z grobu 23 z tej samej lokalizacji – z fazy B_{2a} (LA BAUME 1944: 3, ryc. 5; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 139, 180; 2016b: 118; 2016c: tabl. 108:9)²³. Datowanie umb typu Jahn 7b na fazę B₂ w środowisku kręgu zachodniobałtyjskiego potwierdzają precyzyjnie datowane odkry-

cia z obszaru kultury bogaczewskiej. Umba wystąpiły w zespołach z fazy B₂ – Mojtyny, pow. mrągowski (dawn. *Moythienen, Kr. Sensburg*), grób 20²⁴, Muntowo, pow. mrągowski (dawn. *Muntowen, Kr. Sensburg*), grób 102²⁵, w tym z podfazy B_{2b} – Czerwony Dwór, pow. olecki, obiekt 56²⁶, Skomack Wielki, pow. ełcki (dawn. *Skomatczko, Kr. Lyck*), grób 35²⁷. Obecności umb typu Jahn 7b w podfazie C_{1a} nie można wprawdzie wykluczyć – por. datowanie zespołu z takim umbem z Machar, pow. mrągowski (dawn. *Macharren, Kr. Sensburg*), grób 8 – na fazy B_{2b}–C_{1a}²⁸, jednak w świetle pozostałych datowań, jest ono mniej prawdopodobne. Do zamocowania brzegu umba z *Ilischken*? posłużono się nitami w układzie 4×1 (3 z nich są widoczne na szkicach), ale typ nitów jest nieoczywisty. Teoretycznie mogły to być egzemplarze kształtu naparstkowego typu Zielsing H (1989: tabl. 34), najbardziej typowe dla umb wczesnorzymskich, zwłaszcza typów Jahn 6 i 7b, występujące zwykle w odmiennych układach – ze skupieniami 2–3 egzemplarzy obok siebie (por. ZIELING 1989: 303, 304); na podstawie niedokładnych szkiców można także identyfikować je jako typ Zielsing C lub E (1989: tabl. 34).

Dwa z wędzideł (Ryc. 3:2, 5:4) zachowanych fragmentarycznie, posiadały pierścienie wodzowe typu 2B (ØRSNES 1993: 199–200, ryc. 9) przeciętnej średnicy (odpowiednio: 6,5 oraz 7 cm) oraz jeden z członów przegubowego, dwudzielnego ścięgierza (w pierwszym przypadku ocalały oba pierścienie). Elementy te nie posiadają waloru precyzyjnego datownika (por. ØRSNES 1993: ryc. 53:a,b). Natomiast dwa kolejne wędzidła (Ryc. 3:3, 5:3) reprezentują formy trójczłonowe, o ścięgierzach tordowanych lub

²⁰ Np. umbo typu Jahn 5 z Mojtyń (dawn. *Moythienen*), pow. mrągowski, grób 71 (HOLLACK, PEISER 1904: 54–55, tabl. X:71:a–h; JAHN 1921: 114; JAHN, *Spuścizna*) z kultury bogaczewskiej czy umbo typu Jahn 8 z Netty, pow. augustowski, grób 79 (BITNER-WRÓBLEWSKA 2007: 18, tabl. XVI:3,4; zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie nr inw. PMA/IV/364).

²¹ Zasadniczo chodzi o obszar kręgu nadłabskiego i markomańsko-kwadzkiego oraz kultury przeworskiej.

²² W zespole wystąpiły m.in. zapinki Almgren 60, 61 i 148 (por. NOWAKOWSKI 1996: tabela XVI:d; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016b: 115; 2016c: tabl. 102:2–4).

²³ Szczytowi tarczy towarzyszyły m.in. zapinki Almgren 72 i 120 (por. NOWAKOWSKI 1996: tabela XVI:d; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016b: 117; 2016c: tabl. 106:2, 107:1, 108:1). Datowanie w obrębie fazy B₂ jest nieco problematyczne, np. S. Wilbers-Rost datuje zespół na przełom subfaz B_{2a}/B_{2b} (WILBERS-ROST 1994: 32). Teoretycznie, ze względu na sposób profilowania skuwek wodzy łańcuchowych – identyczny jak w przypadku płytek do nitów imaczy Jahn 7, uznawanych za wyznacznik fazy B_{2a} (GODŁOWSKI 1992: 72) – bardziej prawdopodobne wydaje się wiązanie grobu 23 ze starszym odcinkiem fazy B₂ (KONTNY 2001: 88; CHILIŃ-

SKA-FRÜBOES 2016a: 139, 180), należy jednak pamiętać, iż w środowisku bałtyjskim datowanie elementów tarczy różni się niekiedy poważnie z ich chronologią środkowoeuropejską (np. KONTNY 2015; 2017).

²⁴ W skład zespołu wchodziła m.in. sprzączka G1 wg Madydy-Legutko (por. 1987: tabela 9).

²⁵ Natrafiono tu m.in. na fragment naszyjnika z trąbkowatymi zakończeniami (por. NOWAKOWSKI 2004: 206, tabl. XX:1).

²⁶ Wraz z m.in. zapinką typu Almgren 61 (por. NOWAKOWSKI 1995: 27–29) i z kółkiem z odgiętymi końcami (por. SZYMAŃSKI 2005: 61–62).

²⁷ W zespole odkryto m.in. ostrogę typu Ginalski E1 (por. GINALSKI 1991: 61) i okucie końca pasa zbliżone do wariantu 1, podgrupy 9 wg Madydy-Legutko (por. MADYDA-LEGUTKO 2011: 77–78) oraz sprzączkę typu Madyda-Legutko G1 lub G16 (por. MADYDA-LEGUTKO 1987: tabela 9).

²⁸ Datownikiem jest tu jedynie grot typu VII wg P. Kaczanowskiego (1995; por. KONTNY 2007). Na późniejszą, w porównaniu do większości egzemplarzy barbarzyńskich, pozycję chronologiczną tego umba wskazywał M. Jahn (1916: 177, przyp. 3).

wykonanych ze zgiętej na pół sztabki, skręconej następnie w osi wzdłużnej. To ostatnie było kompletne, z wyraźnie krótszym, środkowym elementem – tzw. bawidełkiem (**Ryc. 3:3**), podczas gdy pierwsze z wymienionych (**Ryc. 5:3**), zachowane częściowo – posiadać miało pierścieni i dwa człony ścięgierza. W obu przypadkach pierścienie zaliczyć należy do typu 2B. Trójdzielne wędzidła znane są w kręgu zachodniobałtyjskim, w Skandynawii i w kręgu merowińskim z okresu wędrówek ludów, głównie późnego (KONTNY, OKULICZ-KOZARYN, PIETRZAK 2011: 97–98 – tam dalsza literatura), choć prawdopodobna jest ich obecność już w okresie rzymskim: por. wędzidło z kurhanu 45 w miejscowości Dolożskij Pogost, k. Sankt Petersburga w kulturze długich kurhanów (SPICYN 1896: 5, tabl. XVIII: 7, 16, 28; KAZANSKI 2007: 249, ryc. 5:1–3)²⁹. O piątym egzemplarzu (nr kat. 9) trudno się wypowiadać, jako że nie dysponujemy szczegółowymi danymi. Prawdopodobne wydaje się, że chodzi o formę późną, średniowieczną, choć przyporządkowanie jej przez Carla Engla do fazy H niekoniecznie musi odnosić się do omawianego egzemplarza.

Forma **strzemienia** (nr kat. 8) nie jest znana, więc i jego chronologia trudna jest do ustalenia. Można jedynie przypomnieć, że najwcześniejsze strzemiona na ziemiach bałtyjskich pojawiły się w VII w. (por. NOWAKOWSKI 2008: 199), choć biorąc pod uwagę ich współwystępowanie z masywnymi zapinkami szczeblowymi z pesudocięciwą, wariantu Nowinka III wg Bartosza Kontnego, datowanymi także wcześniej, nawet na przełom VI i VII w. (KONTNY 2011: 60–61, 123–125), nie można wykluczyć ich pojawienia się już wówczas. Niewątpliwie strzemienia nie sposób powiązać chronologicznie z umbami, *pugio* czy z zapinką, istnieje natomiast prawdopodobieństwo łączenia go z wędzidłem trójdzielnym – takie przypadki znane są już w przypadku najwcześniejszych strzemion – Iżevskoe, raj. Gur'evsk (dawn. *Widitten* II, *Kr. Fischhausen*), grób 6 (por. NOWAKOWSKI 2008: ryc. 9). Identyfikacja **grotu** (nr kat. 10) na podstawie zachowanego, szcążkowego opisu jest bezzasadna.

Jak dotąd, opisano zabytki pochodzące ze stanowiska I. Z kolei na stanowisku II – w pobliżu szkoły w *Alt-Ilischken* – znaleziono fragment **kamiennego toporka** (nr kat. 16), który można datować szeroko – od epoki kamienia po LT A-B (por. HOFFMANN 2000: 116–117).

Natomiast na stanowisku III – na północ od *Alt-Ilischken* – odkryto fragment **siekierki krzemiennej** (nr kat. 17). Wilhelm Gaerte łączył ten zabytek z kulturą pucharów lejkowatych – *Es handelt sich bei diesem Bruchstück sicherlich um ein Feuersteinbeil der 1. nordischen Kultur in Ostpreussen, der der Trichterbecher*. (SMB-PK/MVF, PM-IXd 8, PM-A 41/1 PM-A 41/1:9). Stwierdzenie to wskazuje na wiązanie tego zabytku z młodszą epoką kamienia.

Datowanie i interpretacja stanowisk w *Ilischken*

Adalbert Bezenberger (KP II:29) oraz Emil Hollack datowali zabytki z *Ilischken*, z „chrześcijańskiego cmentarza” (stanowisko I), na fazy: B, C, G i H (HOLLACK 1908: 60 – a). Informację tę powtórzyli za nimi m.in. Martin Jahn (*Spuścizna*) i Marta Schmiedehelm (*Spuścizna* 7.25.47.163). Z kolei Carl Engel raz łączył to stanowisko z fazami B, C i H³⁰ (C. Engel, *Spuścizna*, zeszyt opisany *betr. ostpreussischen Funde (alles)*), raz – z fazami B, B/C i C oraz z wczesną fazą D (DSHI 100 ENGEL 99: 15–16). Przeprowadzona w artykule analiza zabytków dowiodła, że przedmiotem o najstarszej chronologii, odkrytym na stanowisku I, jest kamienny toporek, który datować można najwcześniej na środkową epokę kamienia, najpóźniej na LT A–B. Z kolei siekierka typu *Ilischken* datowana jest na V lub VI okres EB³¹. Być może oba zabytki pochodzą z tego samego okresu czasu. Natomiast z fazą B₂ należy wiązać zapinkę typu Almgren 72 i zapewne taką chronologię ma także grób, do którego złożono *pugio*. Oba umba pochodzą z odcinka B₂–C_{1a}. Jedna ze sprzączek (**Ryc. 3:4**) zapewne także jest związana z okresem wpływów rzymskich. Natomiast dwa trójdzielne wędzidła (nr kat. 4, 14) oraz strzemię (prawdopodobnie także końskie zęby) pochodzą z okresu wędrówek ludów lub z okresu wczesnego średniowiecza.

Nie można być pewnym, że stanowisko (zapewne cmentarzysko) zlokalizowane na „chrześcijańskim cmentarzu” było użytkowane nieprzerwanie od epoki brązu (lub epoki kamienia) po okres wędrówek ludów lub po okres wczesnego średniowiecza. Choć do takiej hipotezy skłaniał się Rudolf Grenz (1975: 35). Wedle niego cmentarzysko to użytkowane było nieprzerwanie od młodszej epoki brązu

²⁹ W zespole wystąpiło m.in. umbo zbliżone do typu Jahn 6, zdobione na brzegu ornamentem perełkowym. Taka dekoracja zdaje się wskazywać na późną chronologię: wzór ten pojawił się w środowisku bałtyjskim, przejęty prawdopodobnie ze Skandynawii, zapewne na przełomie faz C_{1b}/C₂, choć konstatacja ta opiera się jeszcze na chronologii pojedynczych zabytków (KONTNY 2006: 166–168). Pierścienie wędzidła zdobione są nacięciami, a niedawne studia A.A. Vasil'eva wskazują, że tego rodzaju wzór poja-

wił się w środowisku sarmackim na początku fazy C₂ i wkrótce objął inne obszary wschodniej i po części północnej Europy (VASIL'EV 2010: 100–101, 107–108).

³⁰ Wedle niego z fazy B pochodziła zapinka i umbo, z fazy C – inne umbo, zaś z fazy H – wędzidła.

³¹ Wedle E. Hollacka pochodziła ona z innego stanowiska (HOLLACK: 1908, 60 – b), czemu przeczą jednak źródła.

(łączył z nią kamienny toporek i siekierkę), przez okres wpływów rzymskich, średniowiecze, czasy nowożytne, aż po XX wiek. Tym samym, wedle R. Grenza, cmentarzysko w *Ilischken* miałyby być najdłużej użytkowanym miejscem grzebalnym spośród wszystkich odkrytych w powiecie *Wehlau* (!). Twierdzenia tego nie sposób jednak obronić, z powodu wybiórczego charakteru danych. Zapewne mamy do czynienia z cmentarzyskiem płaskim kultury Dollkeim-Kovrovo, zniszczonym przez nowożytne groby. Stanowisko to z pewnością było użytkowane w fazie B₂. Nie można jednak wykluczyć, że również materiały z młodszej epoki brązu (i z epoki kamienia?) były związane z tą nekropolą. Wówczas należałoby ją łączyć także z kulturą kurhanów zachodniobałtyjskich. Niedaleko *Ilischken*, w dawn. *Espenhain/Drusken/Drusker-Forst*, Kr. *Wehlau*, odkryto cmentarzysko kurhanowe, z którego pochodzą zarówno materiały ze schyłku epoki brązu, jak i z okresów przedrzymskiego i wpływów rzymskich (por. HOFFMAN 1999: 39–40). W kurhanie VI na tym stanowisku odkryto toporek kamienny (BUJACK 1889a: 114, 118, tabl. IV; 1889b: 272), zaś w grobie XIX – zapinkę typu Almgren 148 (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016b: 90 – tam dalsza literatura; 2016c: tabl. 83:4). Być może nekropola ta była podobna do odkrytej w *Ilischken* i obie zostały założone już w młodszej epoce brązu. Również leżące nieopodal cmentarzysko w *Sanditten*, Kr. *Wehlau* (Lunino/Лунино, raj. Gwardejsk) użytkowane było zarówno w epoce brązu, jak i w okresie wpływów rzymskich (ENGEL 1931). Fakt znalezienia na cmentarzysku w *Ilischken* materiałów z okresu wędrowek ludów (lub z okresu wczesnego średniowiecza) nie powinien dziwić. Cmentarzyska kultury Dollkeim-Kovrovo były bowiem na ogół zakładane w fazie B₂ i użytkowane aż po początek późnego okresu wędrowek ludów (horyzont *Schlusskreuzfibeln*). Zwykle brak na nich materiałów z VIII–IX wieku, ale znajdowane są zabytki z X–XI wieku. Te ostatnie są jednak związane już z inną nekropolą, często w formie *Aschenplatz*, dla której charakterystyczne są pochówki końskie i duża ilość broni. Sytuację taką zaobserwowano na cmentarzyskach sambijskich (por. CHILIŃSKA-DRAPELLA 2013: 54), niemniej jednak nie analizowano dotąd dogłębnie chronologii i charakteru cmentarzysk położonych nad środkową i górną Pregolą, a te mogły różnić się od cmentarzysk sambijskich i natangijskich. Być może były one zakładane wcześniej – nie w fazie B₂, a u schyłku epoki brązu, na co wskazują przykłady stanowisk w *Ilischken* i w *Espenhain*, ale trwały równie długo, jak cmentarzyska sambijsko-natangijskie. O stanowiskach II i III w *Ilischken* trudno cokolwiek powiedzieć, ponieważ pochodzą z nich jedynie pojedyncze znaleziska.

Nie sposób pominąć interpretacji najbardziej interesującego znaleziska – rzymskiego *pugio* – przedmiotu niezwykle rzadkiego na odległych od Cesarstwa obszarach *Barbaricum*, choć nie aż tak wyjątkowego, jak twierdzono (por. NOWAKOWSKI 2012: 98). Co prawda sztylety tego rodzaju mogły stanowić element ekwipunku szeregowych żołnierzy, jednak najcenniejsze, kunsztownie zdobione eg-

zemplarze należy raczej wiązać z wyższą szarżą. Datowanie na czasy cesarza Nerona pozwala przywołać kuszącą, choć niemożliwą do udowodnienia koncepcję, że zabytek trafił na obszary dorzecza Pregoly w związku z oficjalną wyprawą rzymską. Chodzi o ekspedycję zorganizowaną przez Juliana (*procurator ludi*, czyli cesarski zarządca igrzysk gladiatorских), a kierowaną przez nieznanego z imienia ekwite rzymskiego, której celem było zdobycie bursztynu dla uświetnienia igrzysk urządzanych przez Nerona, a opisanych przez Pliniusza Starszego (*Naturalis historia* XXXVII, 3(11), 45; tłum. por. KOLENDO 1998: 163; KOLENDO, PŁÓCIENNIK 2015: 138). Przedsięwzięcie miało charakter oficjalny (KOLENDO 1998: 168–170), a zatem musiało odbywać się w asyście zbrojnej. Choć nie jest możliwe rozstrzygnięcie skąd dokładnie Rzymianie pozyskali bursztyn bałtycki, to Sambia jest tu wielce prawdopodobnym celem (por. KOLENDO 1998: 175; z jeszcze większym przekonaniem myśl taką formułuje W. Nowakowski – por. 1998: 78). Mamy przy tym do czynienia z przedmiotem, który nie mógł być przedmiotem handlu tym bardziej, że w tym czasie nie można raczej mówić o handlowaniu w dzisiejszym, wolnorynkowym rozumieniu. W. Nowakowski interesująco zestawia pozycję handlarzy rzymskich z sytuacją Europejczyków w koloniach afrykańskich czy azjatyckich (1998: 77–79), co zdaje się szczególnie trafne w odniesieniu do etapu inicjalnego, tj. tworzenia przyczółków polityczno-ekonomicznej obecności na nieeuropejskiej (tu: barbarzyńskiej) ziemi. Pozwala to wnioskować, że zależność powodzenia akcji, a nawet życia kupców, od stosunku do nich lokalnych elit była ogromna, nic zatem dziwnego, że prestiż umacniać musiało wojsko rzymskie. Kiedy relacje i pozycja kupców rzymskich utrwaliły się, można sobie wyobrazić, że ich życie było równie wygodne (ale i cechujące się luźnymi więziami kulturowymi z ojczyzną), jak w przypadku rzymskich kupców zamieszkujących w stolicy markomańskiego państwa Marboda, przedstawionych przez Tacyta (*Annales* II, 62; tłum.: KOLENDO, PŁÓCIENNIK 2015: 112). Z pewnością ociepleniu stosunków z barbarzyńską arystokracją sprzyjały podarunki. Tacyt wspomina o tym, że Germanie przyjmowali od Rzymian dary, w tym pieniądze (TACITUS, *Germania* 5), a przykładem tego był kwadzi władca Wanniusz, którego bogactwa – zgromadzone także tą drogą – ściągnęły nań zgubę w postaci najazdu Lugiów (TACITUS, *Annales* XII, 29). Sztylet z *Ilischken* jest najprawdopodobniej takim właśnie darem dyplomatycznym – podnoszącym prestiż obdarowanego, zarówno dzięki kunsztowi wykonania, pochodzeniu z „wielkiego świata”, jak również unikalności w świecie barbarzyńskim. O jego znaczeniu świadczy m.in. fakt długotrwałego wykorzystywania. Taki przedmiot nie trafił zatem na północ w worku handlarza (por. NOWAKOWSKI 1995: 67). Można stwierdzić za W. Nowakowskim, że wprawdzie koncepcja daru rzymskiego trybuna dla barbarzyńskiego nobila jest niezwykle kusząca, wykracza ona jednak poza możliwości poznania naukowego (NOWAKOWSKI 1985: 82; 2012: 98). Wykluczyć można natomiast przypuszczenie, że *pugio* było

dla Bałtów atrakcyjniejsze od miecza z uwagi na preferowanie przez nich krótkiej broni (por. NOWAKOWSKI 2007: 92). Pomijając budzące wątpliwości przypuszczenie o nie stosowaniu dłuższej broni białej przez ludy bałtyjskie (NOWAKOWSKI 2007; polemika – KONTNY 2017), przeciwko takiemu poglądowi przemawiają kwestie praktyczne: w starciu nożownika z miecznikiem szanse pierwszego są znikome. W indywidualnych przypadkach losy pojedynku osób o dużej dysproporcji walorów militarnych mogły być różne (vide: Dawid i Goliat), jednak statystycznie przewaga miecza jest oczywista. Nóż mógł znajdować zastosowanie w walce jedynie jako broń ostatniej szansy, w ogromnym ścisiku uniemożliwiającym wydobyć miecza, ewentualnie do dobiecia pokonanego przeciwnika (KONTNY 2017). Niezależnie od tego czy przedmiot trafił tu w czasach Nerona (co w świetle poczynionych ustaleń chronologicznych jest najbardziej prawdopodobne), czy nieco później, był on w użyciu jeszcze długo, co dodatkowo potwierdza wartość (materialną, prestiżową i symboliczną), jaką mu przypisywano. Warto zaznaczyć, że dorzecze środkowej Pregoly było, obok Półwyspu Sambijskiego, jednym z dwóch obszarów formowania się kultury Dollkeim-Kovrovo w pod-

fazach B_{1b-c} i B_{2a} (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 214). Biegł wówczas tędy szlak handlowy z południa, przecinający północne Mazowsze, Mazury i ulokowany wzdłuż Węgorapy (por. NOWAKOWSKI 1985: 94–95; 2009: 107, 114–115; SKVORTSOV 2012: 170, 172). U schyłku okresu przedrzymskiego i w fazie B₁ tą drogą rzymskie importy, m.in. zapinki typu Jezerine, trafiały nad środkową Pregolę, na Mazury i nad ujście Niemna, nie występowały zaś wówczas na Półwyspie Sambijskim (NOWAKOWSKI 1996b; 2009; JUGASZYMAŃSKA 2011: 41, mapa 2). Prawdopodobnie to właśnie tym szlakiem nad środkową Pregolę trafiło opisywane w artykule rzymskie *pugio*. Grupa zamieszkująca wówczas ten obszar kontrolowała jeden z ostatnich odcinków szlaku bursztynowego i wydaje się, że jej pozycja była silniejsza niż grupy ludności zamieszkującej Półwysep Sambijski.

dr Agata Chilińska-Früboes
agata.chilinska@gmail.com

prof. UW dr hab. Bartosz Kontny
Instytut Archeologii, Uniwersytet Warszawski
bdkontny@uw.edu.pl

TRANSKRYPCJA ZAPISKÓW ARCHIWALNYCH

tekst w nawiasach {} – uwagi autorów
tekst kursywą – zapiski ołówkiem lub kredką
tekst standardową czcionką – zapiski odręczne piórem
tekst pogrubioną czcionką – maszynopis, stempel

Almgren, *Spuścizna* [Svärd. tveeggade]

Ostpreussen [/] Ilschken [/] Romersk järndolk [/] i slida [/] med rembeslag {rysunek skuwki} Se Sitz. Ber. Prussia {Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia} 1890, pag 12 [/] F.{fynd} med br-fibula. {bronsfibula} [/] Berl. Alb. Kön 374 {Günther, Voss 1880: tabl. 8:374} {nieczytelne} Prussia

Engel, *Spuścizna*, zeszyt opisany *betr. ostpreussischen Funde (alles)*

[...] Ihlschken IV 402.5944 [/] B – Fibel, Trensens, Schildbuckel [/] ? H – Trensens, Steigbügel [/] C – Schildbuckel [...]

Grenz, *Spuścizna* 143

nach 1930 [/] Ihlschken, Kr. Wehlau [/] Ihlschken. PM. Inv.: IV.402.5944. [/] B – Fibel, Schildbuckel [/] H – Trensens, Steigbügel [/] C – Schildbuckel [/] Carl Engel, Verzeichnis der Fundstellen aus der Zeit nach Christi [/] Geburt, handschriftlich, in seinem Nachlaß, nach 1930.

Jahn, *Spuścizna*

{Awers} Ilschken [/] Vorwerk v. {von} Kuglacken [/] Kr. Wehlau [/] Pruss Ber (16) 46 = 1890 S. 12 [/] " " {Pruss Ber – Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia} (15) 45 = 1889 S. 3 + 7 [/] Berl Verh {Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte} XXI 1889 S 24 1 Buckel {dopisek niebieską kredką} J.10 [/] 1888 gefund. {gefunden} auf d. {dem} christl. {christlichen} Kirchhof, geschenkt. [/] 1 eis. {eiserner} Dolch mit lanzettförm {lanzettförmigen} Klinge, eis. {eiserner} Griff u. {und} Knauf, Verdickung [/] i {in} d. {der} Mitte d. {des} Griffes, Parierstange, nur wenig Klinge überragend. [/] Eis. {Eiserne} Scheide z. gr. T. {zum großen Teil} erhalten, mit Silber (u. {und} Goldfäden) tauschiert. An dieser in [/] einen losen Seitenteil eine bronzene Zwinge zum Anhängen [/] 1 bronz. {bronzene} Kappenfibul 1 eis. {eiserner} Schildbuckel mit sich verflachender [/] Decke, Je 1 Hälfte von 2 eis. {eisernen} Trensens

gebissen, 2 Pferde­zäh­nen [/] (vergl. Badenschen. AuhV Taf V. III H. IV. Taf I bes. III, IV II, Taf 3; III, V Taf 5. [/] (Blell hält d. {den} Dolch für augusteische bronz. {bronzene} Scheidenzwin­ge {nec­zytelne} [/] {nec­zytelne} [/] *ge­fun­den beim Graben* [/] *eines Grabes* [/] *kein geschlossener* [/] *Fund* [/] *Prussia IV:402.5944* {rysunek umba nr 13, z podanymi wymiarami 2,5; 2,5 oraz z dopiskiem 3 *Nieten* [/] *Dm* {Durchmesser} 17 *Hohe?*} {rysunek nitu umba nr 13 z wymiarem 0,7} [/] 2 *einfachen Trensen* [/] *eine mit gedreht. {gedrehten} Gebiß-* [/] *stangen* [/] 2 P{f}erde­zäh­ne [/] {rysunek zapinki} *Dolch umstehend* [/] *keine* {kein} *geschlossener Fund* {rysunek umba nr 3 z wymiarami 1,8; 2,5 i z dopiskiem 4 *Nieten* [/] *Dm* {Durchmesser} 14,5 *Hohe* 12} 2 *Trensen* {rysunek wędzidla nr 5 z wymiarem 6,5} {rysunek wędzidla nr 4 z wymiarami 15; 6 i z dopiskiem 4 *kan­tig Draht* [/] 3 *teilig*} [/] Pr. IV.313 Nr. 5710. [/] zusammen ???? [/] B. C. G. H. [/] Späte Kaiserz {Kaiserzeit} [/] Pruss. Mus {*Prussia-Museum*}

{Rewers} {rusunek *pugio* z wymiarami 33; 9,5; 6; 4,5; 7; 4 i z dopiskiem *Scheidenbr. 6,5* oraz z informacjami o surowcu *eis., br., eis.*} [/] Pr. IV.313 5711 *ganz späte Steigbügel frühe Schnalle* [/] *Reste von 1 Trense, Lanzentülle* [/] *Schnalle* {rysunek sprzączki}

Jankuhn, *Spüscizna*

{rysunek umba nr 3} *Ilischken*. [/] Ma: Eis {Material: Eisen} [/] Ao: PM. {Aufbewahrungsort: *Prussia-Museum*} [/] IV.313.5710 [/] Fu: {Fundumstände} *gefunden 1888* [/] *auf zu Ilischken* [/] *auf dem christl. {christlichen} Begräbnisplatz* [/] *früh {früher} heidnischer* [/] *Urnenfriedhof*. [/] 1 Schildbuckel, 1 Trense m {mit} 3 teiliger Gebissstange {Gebißstange} [/] und 1 fragmentar. {fragmentarischen} Trense. [/] Schildbuckel gut erhalten und ganz wenig [/] berostet. [/] m. {mit} 4 Nieten m. {mit} halbkugligen Köpfen [/] (*3 erhalten die 4. fehlt*)

Ilischken [/] Ao: PM. {Aufbewahrungsort: *Prussia-Museum*} [/] IV 402 5944. / Nov. 1890 [/] geschenkt von Frau Rittergutsbes. {Rittergutsbesitzer} Fernow auf [/] Kuglacken Kr. Wehlau. [/] Gef. {Gefunden} in *Ilischken* einem Vorwerk von Kug- [/] lacken auf dem christl. {christlichen} Kirchhof beim [/] Graben des Grabes für den Arbeiter Alack: [/] ein eis. {eiserner} Dolch ... eine Br. {bronzene} Kappenfibel, ein [/] eis. {eiserner} Schildbuckel m {mit} sich verflachender Decke je 1 Hälfte von 2 eis. {eisernen} [/] Trensengebissen, 2 Pferde­zäh­ne. [/] *Lit: zum Dolch: Jahn Bew. S. 132. [/] Ebert Truso. Jahn 1916: 132; Ebert 1926: 74-75}*

{rysunek zapinki} *Ilischken* [/] Ma: Br. {Material: Bronze} [/] Ao: PM. {Aufbewahrungsort: *Prussia-Museum*} [/] IV 402; 5944. [/] Fu: s. FA. {Fundumstände: siehe Fundakte} [/] Die Hülse bedeckt ca ¼ ein Steg (unverziert) geht von [/] unten nach oben Hülse verziert durch Linienmuster [/] Spirale, Achse, Sehne rund Bügel u. {und} Fuß im [/] Querschnitt dreieckig. Kamme halbrund m. {mit} je 1 Nute [/] Endknopf profiliert Nadelscheide erhalten, Rast abgebrochen. [/] verziert scheinbar durch 2 Linienpaare. Patina: grün, glatt. an der Hülse etwas rauh.

{fotografia *pugio* i szkic w ołówku} *Ilischken* [/] Ma: Eis. m. Silber {Material: Eisen mit Silber} [/] Ao: PM. {Aufbewahrungsort: *Prussia-Museum*} [/] IV. S. 402 5944 [/] Fu: s. F.A. {Fundumstände: siehe Fundakte} [/] *Lit: {Literatur} Truso S. {Ebert 1926} [/] Gr: Lg. {Größte Länge} 32,8 {cm} [/] eis. röm. {Eiserner römischer} Dolch m. {mit} [/] Silber einlagen {Einlagen} und [/] Br {Bronze} Zwin­ge an [/] profiliertem Ringe. [/] die Muster dr {der} Silber einlagen [/] sind nicht mehr deutlich [/] zu erkennen. erhalten ist [/] nur ein Teil dr {der} oberen Schneiden- [/] seite. [/] *Lit: Jahn Bew. S. 132. Ebert Truso. Jahn 1916: 132; Ebert 1926: 74-75}**

{rysunek umba nr 13} *Ilischken* [/] Ma: Eis {Material: Eisen} [/] Ao: PM. {Aufbewahrungsort: *Prussia-Museum*} [/] IV, 402; 5944 [/] Fu: s. F.A. {Fundumstände: siehe Fundakte} [/] 1 eis {eiserner} Schildbuckel, die Spitze ist zerstört [/] die Krempe zeigt auf dr {der} Unterseite Furchen, wohl [/] Schmiedespuren. 1 Niete ist erhalten unten umgebogen [/] Kopf gerundet. Nietfreiheit 0,5 cm ausserdem {außerdem} [/] noch 2 Nietlöcher vorhanden. Abstand von einander [/] ca 12,5 cm. Stärke des Bleches 0,2 cm.

{rysunek wędzidla nr 14} *Ilischken* [/] Ma: Eis {Material: Eisen} [/] Ao: PM. {Aufbewahrungsort: *Prussia-Museum*} [/] IV, 402, 5944 [/] Fu: s. F.A. {Fundumstände: siehe Fundakte} [/] z T. {zum Teil} erhaltene eis {eiserne} Trense der Ring im Querschnitt [/] rechteckig. das ganz erhaltene Glied ist kürzer als [/] das z.T.{zum Teil} erhaltene. beide sind gedreht.

{rysunek wędzidla nr 15} *Ilischken* [/] Ma: Eis {Material: Eisen} [/] Ao: PM. {Aufbewahrungsort: *Prussia-Museum*} [/] IV, 402, 5944 [/] Fu: s. FA. {Fundumstände: siehe Fundakte} [/] 1. eis {eiserner} Ringtrense z.T. {zum Teil} erhalten. im Querschnitt [/] gerundet. desgl. {desgleichen} die erhaltenen Gebissglieder.

Schmiedehelm, *Spuszczina*

7.13.55 *Durchgesehen* [/] *Almgren* [/] *Bl.* {Blatt} „*A IV jugr*“ {Almgren IV jünger} [/] *Ost aber die Typen z.T.* {zum Teil} [/] *nicht näher angegeben* [/] *oder nicht benutzt.* [/] *Rondsen um nach Almgren benutzt* [/] Kräftig profilierte Fibeln ostpreuss. {ostpreussischen} Form [/] Typus Almgren 72. [/] und TK II:10-13. {Almgren 1897; Tischler, Kemke 1902: tabl. II:10-13} [...] Gebiet [/] Samland- [/] Natangen [/] FO {Fundort} [/] Ilischken, Wehlau [/] Zahl [/] 1 [/] Museum [/] " {Prussia} [/] Aufzeichn. [/] eig. {Aufzeichnung eigener} [...]

7.13.127 [...] *Kräft. profil. TK II 10-13* {kräftig profilierte; Tischler, Kemke 1902: tabl. II:10-13} [/] *Ilischken, Wehlau* [/] 1 [...]

7.13c.406 *Vitrine Röm. Import in d. Schaus.* {Vitrine Römischen Import in der Schausammlung} [...] *Dolch-Ilischken, Kr. Wehlau,* [/] (m {mit} *Scheide*) [...]

7.25.47.163 *Ilischken, Kr. Wehlau* [/] J10 [/] *Hollack 60* {Hollack 1908: 60} [/] *Gräberfeldfunde aufchristlichen* [/] *Kirchhof.* [/] *BCGH* [/] *Pruss. M.* {*Prussia-Museum*} [/] *BP XVI 12* {Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia XVI:12} [/] KP II 29 No 117 {Katalog II: 29, nr 117} [/] *Berl. Verb. XXI 524.* {Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte XXI: 524} [/] IV-402-5944 [/] Schildbuckel, Kräft. prof. Fib. Typ. TK II:10 ff. {kräftig profilierte Fibel Typ Tischler, Kemke 1902: tabl. II:10 ff.}

7.25.51.59 *Ilischken, Kr. Wehlau* [/] IV-402-5944 [/] Schildbuckel, Mitte fragmentiert, jeden- [/] falls konisch [/] Kräft. prof. Fibel Typ. TK II:10 ff. {kräftig profilierte Fibel Typ Tischler, Kemke 1902: tabl. II:10 ff.}

DSHI 100 LaBaume 9: 6

Fundort [/] Ilischken [/] Zeit [/] B [...] Bemerkung. [/] Grabfund. [...]

DSHI 100 LaBaume 9: 110

Fibel [N.F72] (1) {rysunek zapinki} [...] Ihlichken (IV.5944) Br. {Bronze} verziert: Hülse und Nadelscheide. [...].

DSHI 100 LaBaume 9: 240

Ringe (Br) {Bronze} (1) {rysunek ogniwa} [...] Ihlichken IV.5944. 1 × Br. {Bronze} Typ. C. am Dolch. [...]

DSHI 100 LaBaume 9: 256

Schwert. und [/] Dolch [...] Ihlichken IV.5944 eis {eiserner} Dolch.

DSHI 100 LaBaume 9: 268

Schildbuckel [...] Ihlichken (IV.5944) Grbfd. {Grabfund} Schildbuckel fragm. {Fragment} [...]

DSHI 100 LaBaume 9: 270

Schildbuckel {rysunek umba nr 3} Ihlichken (IV.5710) 1 × m. {mit} 4 Nieten (Eis.) {Eisen} *wobl EF.* {Einzelfund} [...]

DSHI 100 LaBaume 9: 291

Ring-Trensen {rysunek wędzidla} [...] Ihlichken. IV.5944. 2 × Eis. {Eisen} (1 gedrehte Glieder der Gebissstangen {Gebißstangen}) [...]

DSHI 100 Engel 99: 15-16

RKZ {Römische Kaiserzeit} B/C [...] B + C [/] + *früh D* [/] *Ilischken 23* [...]

DSHI 100 Engel 130: 43

Karte XV. [/] *Römische Einfuhrware* [...] 77. *Ilischken, Kr. Wehlau* {nieczytelne} *Dolch mit* [/] *Silbereinlagen, Gaerte, Urgeschichte S. 211 Abb. 159g.* {Gaerte 1929: 211, ryc. 159:g} [/] *Prussia Museum Inv. IV, 402, 5944*

DSHI 100 Engel 130: 50

Karte 9B = Textkarte 4: Römische Einfuhrware [...] + *Waffen* [...] *Kr. Wehlau* [/] *Ihlichken* [...]

DSHI 100 Engel 130: 97

Karte XV [/] *Römische Einfuhrware* [...] + 77. *Ilischken, Kr. Wehlau.* Dolch mit Silbereinlage. Gaerte, Urgeschichte [/] S. 211 Abb. 159 g. {Gaerte 1929: 211, ryc. 159:g} Prussia-Museum Inv. IV, 402, 5944 [...]

SMB-PK/MVF, PM-IXd 8, PM-A 41/1 PM-A 41/1: 2

ILischken [/] Ausschnitt nach Hollack [/] *Ilischken, Kr. Wehlau*. J10. [/] a) *Gräberfeldfunde auf dem christlichen Kirchhof*. [/] Zeit: B. C. G. H. Inv.: Pruss.-M. Lit.: BP XVI 12. [/] KPII 29 Nr. 117. Berl. Verh. XXI 524. [/] von b) bes. Blatt {neczytelne} [/] a) *Gräberfeldfunde* [/] *Ilischken* [/] BP. XVI 12 Erwerbungen für 1890 [/] von Dr. Bujack [/] Die Gegenstände wurden 1888 in *Ilischken*, einem [/] Vorwerk von Kuglacken, auf dem christlichen Kirch- [/] hof beim Graben des Grabes für den Arbeiter Alack [/] gefunden. [/] Gstabkarte 52 {neczytelne}.

SMB-PK/MVF, PM-IXd 8, PM-A 41/1 PM-A 41/1: 3

{nr akt} 52/35 [/] 9 Januar 5. [/] C/vS. [/] An den [/] Herrn Lehrer [/] in *Ilischken*, [/] bei *Taplacken*, [/] Kr. *Wehlau*. [/] Sehr geehrter Herr Lehrer! [/] Die vorgeschichtlichen Fundplätze sollen hier in eine [/] Karte eingetragen werden. In den hiesigen Verzeichnissen [/] werden *Gräberfeldfunde* aufgeführt, die in *Ilischken* auf dem [/] „Christlichen Kirchhof“ im Jahre 1888 gemacht worden sind. [/] Darunter befand sich unter anderem auch eine gehenkelte [/] kleine Hohlx. Über die Lage des Kirchhofs bestehen hier [/] Zweifel. Auf dem Meßtischblatt ist in dem Winkel, den der [/] Weg von Alt-nach Neu-*Ilischken* mit dem Wege nach *Plibisch-* [/] *ken* bildet, ein Kirchhof verzeichnet. Ist dieses der Kirch- [/] hof, auf dem sich das *Gräberfeld* befindet oder kommt noch [/] ein anderer Kirchhof bei *Ilischken* in Frage? Zutreffenden- [/] falls wo liegt dieser? Für die Auskunft sage ich Ihnen im [/] Voraus meinen besten Dank. [/] Heil Hitler! [/] Der Direktor

SMB-PK/MVF, PM-IXd 8, PM-A 41/1 PM-A 41/1: 4-5

{Awers} Postkarte {stempel pocztowy} *Taplacken* [/] a [/] 14.1.35-16 [/] über [/] *Wehlau* [/] Straße, Hausnummer, Gebäudeteil, Stockwerk od. Postschießfachnummer Prussia-Museum [/] Königsberg Pr. [/] Schloß [/] Absender: Giesa, Lehrer [/] Wohnort, auch Zustelle oder Leitpostamt Alt *Ilischken* [/] Straße, Hausnummer, Gebäudeteil, Stockwerk od. Postschießfachnummer Post *Taplacken*
{Rewers} {stempel} Prussia-Museum [/] Fd. Arch. {z odręcną adnotacją numeru akt} Tgb. {Tagebuch} Nr. 77/35 {stempel} 15. Jan. 1935 [/] Prussia-Museum, Königsberg Pr. [/] Betr. {betrifft} Tgb. {Tagebuch} Nr. 52/35 [/] Einen andern Kirchhof als den erwähnten gibt es [/] in der hiesigen Gemeinde nicht. [/] Heil Hitler! [/] Giesa. [/] {neczytelne} Skizze gefertigt {neczytelne} (*Ilischken*) {neczytelne} 19/1 [/] Alt *Ilischken*, den 13.1.35.

SMB-PK/MVF, PM-IXd 8, PM-A 41/1 PM-A 41/1:6

{Przerys fragmentu niemieckiej mapy sztabowej nr 235 z zaznaczeniem lokalizacji odkrycia fragmentu toporka kamiennego}

SMB-PK/MVF, PM-IXd 8, PM-A 41/1 PM-A 41/1:7

{nr akt} 165/37 [/] {stempel} Staatl. Vertrauensmann [/] f. kulturgesch. Bodenaltertümer [/] Königsberg Pr., Schloß [/] 10 Februar 7 [/] Dr. K/F. [/] Herrn [/] Lehrer *Donner*, [/] *Hanswalde*, [/] Kr. *Wehlau*. [/] Sehr geehrter Herr *Donner*! [/] Ihre *Steinaxt* aus Alt-*Ilischken*, Fundstelle westlich [/] *Schule* ist hier eingegangen. Es ist bedauerlich, dass [/] dieses schöne Fundstück nur in einem Bruchstück er- [/] halten ist. Es wäre sonst in seiner Kleinheit ein [/] schöner Fund. [/] Mit bestem Dank [/] Heil Hitler! [/] Direktor des Prussia-Museums. [/] *Steinaxtbruchstück* am 26.10.36 [/] von Herr *Donner* eingesandt. [/] VIII.S.236,1170. [/] Antwort zum [/] Schreiben v. 26/10.36 [/] (Nr. 1210/36).

SMB-PK/MVF, PM-IXd 8, PM-A 41/1 PM-A 41/1:8

{Przerys fragmentu niemieckiej mapy sztabowej nr 235 z zaznaczeniem lokalizacji odkrycia siekierki krzemiennej}

SMB-PK/MVF, PM-IXd 8, PM-A 41/1 PM-A 41/1:9

{nr akt} 166/37 [/] {stempel} Staatl. Vertrauensmann [/] f. kulturgesch. Bodenaltertümer [/] Königsberg Pr., Schloß [/] 11 Februar 7 [/] Dr. K/F. [/] Herrn [/] Lehrer *Donner*, [/] *Hanswalde*, [/] Kr. *Wehlau*. [/] Sehr geehrter Herr *Donner*! [/] Hiermit bestätige ich Ihnen den Empfang des [/] *Feuersteinbeils* aus Alt *Ilischken*, Fundstelle Höhe 20,1. [/] Es handelt sich bei diesem Bruchstück sicherlich um ein [/] *Feuersteinbeil* der 1. nordischen Kultur in Ostpreussen, [/] der der *Trichterbecher*. [/] Mit nochmaligem Dank [/] Heil Hitler! [/] Direktor des Prussia-Museums. [/] Antwort zum [/] Schreiben v. 26/10.36 [/] (Nr. 1210/36). [/] am 26.10.36 wurde das *Feuerstein-* [/] *beil* (Bruchstück) von Herrn *Donner* [/] eingesandt. [/] Inv. VIII.S.236,1171.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- SMB-PK/MVF, IXd 8, PM-A Archiwum *Prussia-Museum* – część dotycząca Prus Wschodnich – przechowywane w Museum für Vor- und Frühgeschichte, Staatliche Museen zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Berlin.
- ALMGREN, *Spuścizna* Spuścizna naukowa Oscara Almgrena przechowywana w Riksantikvarieämbetet Avdelningen för Arkiv och bibliotek, Sztokholm.
- ENGEL, *Spuścizna* Spuścizna naukowa Carla Engla przechowywana w Museum für Archäologie Schloss Gottorf, Szlezwik.
- GRENZ, *Spuścizna* Spuścizna naukowa Rudolfa Grenza przechowywana w Museum für Archäologie Schloss Gottorf, Szlezwik.
- JAHN, *Spuścizna* Spuścizna naukowa Martina Jahna przechowywana w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- JANKUHN, *Spuścizna* Spuścizna naukowa Herberta Jankuhna przechowywana w Museum für Archäologie Schloss Gottorf, Szlezwik.
- SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* Spuścizna naukowa Marty Schmiedehelm przechowywana w zbiorach naukowych Uniwersytetu w Tallinie (Tallinna Ülikooli Arheoloogiline Teaduskogu, Arhiiv), Tallin.
- DSHI 100 La Baume 9 Spuścizna Herberta Jankuhna – część włączona do archiwum Wolfganga La Baume’a – przechowywana w Johann Gottfried Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung – Institut der Leibniz-Gemeinschaft, Marburg.
- DSHI 100 Engel Spuścizna naukowa Carla Engla przechowywana w Johann Gottfried Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung – Institut der Leibniz-Gemeinschaft, Marburg.

Źródła pisane

- P. CORNELIUS TACITUS, *Germania*/Publiusz Korneliusz Tacyt, *Germania*, tłum. T. Płóciennik, wstęp i komentarz J. Kolendo, Fontes Historiae Antiquae X, Poznań 2008.
- Cornelii Taciti annalium ab excessu divi Augusti libri*, C. D. Fischer (red.), Londinium 1906.
- KOLENDO J., PŁÓCIENNIK T., *Vistula amne discreta. Greckie i łacińskie źródła do najdawniejszych dziejów ziem Polski*, Warszawa.
- PLINY, *Natural History*, with an English translation, t. I–X, London–Cambridge 1938–1963.

Opracowania

- ADLUNG P. I IN. (RED.)
2005 P. Adlung, C. v. Carnap-Bornheim, T. Ibsen, A. Valujev (red.), *Die Prussia Sammlung. Der Bestand im Museum für Geschichte und Kunst // Коллекция Пруссия в фондах Калининградского областного историко-художественного музея*, Kaliningrad–Schleswig.
- ALMGREN O.
1897 *Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nach christlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*, Stockholm.
- ANDRZEJOWSKI J.
1991 *Okucia rogów do picia z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich w Europie Środkowej i Północnej (Próba klasyfikacji i analizy chronologiczno-terytorialnej)*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne” VI, 7–120.
- BANYTÉ-ROWELL R.
2009 *Archaeological material concerning the former Memelland District in H. Jankuhn’s Archival Legacy*, „Archaeologia Lituana” 10, 50–64.

- BECKMANN B.
1966 *Studien über die Metallnadeln der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*, „Saalburg Jahrbuch” XXIII, 5–100.
- BISHOP M.C., COULSTON J.C.N.
2006 *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome*, Oxford.
- BITNER-WRÓBLEWSKA A.
2007 *Netta. A Balt Cemetery in Northeastern Poland*, Monumenta Archaeologica Barbarica XII. Warszawa.
2008 *Śladami kolekcji Prussia-Museum (1943-2008) // Auf den Spuren der Kollektion des Prussia-Museums (1943–2008) // По следам коллекции музея «Пруссия», (w:) A. Bitner-Wróblewska (red.) Archeologiczne księgi inwentarzowe dawnego Prussia Museum // Die archäologischen Inventarbücher aus dem ehemaligen Prussia Museum // Археологические инвентарные книги бывшего музея «Пруссия», Aestiorum Hereditas I, Olsztyn, 46–67.*
- BLUME E.
1912 *Die germanische Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit I*, Mannus-Bibliothek 8, Würzburg.
- BUJACK G.
1889 *Das Gräberfeld in der Drusker Forst, Schutzbezirk Espenhain, Jagen Nr. 209*, „Prussia“ 14 (1887/88), 113–120.
1890a *Jahresbericht pro 1888*, „Prussia” 15, 1–4.
1890b *Jahresbericht pro 1889*, „Prussia” 15, 5–10.
1891 *Accessionen des Prussia-Museums pro 1890*, „Prussia” 16 (1890), 8–40.
- CHILIŃSKA A.
2009 *„Jede Grabung hat noch stets etwas Neues gebracht”. Wczesnorzymskie materiały pochodzące z cmentarzyska kultury Dollkeim-Kovrovo w Corjeiten/Putilovo na Sambii* (praca magisterska w archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego).
- CHILIŃSKA-DRAPELLA A.
2010 *Próba nowego spojrzenia na „pasy sambijskie”*, „Wiadomości Archeologiczne” LXI (2009–2010), 3–79.
2013 *Unknown cemeteries at Corjeiten/Putilovo in the Samland Peninsula*, (w:) N.A. Makarov, A.V. Mastykova, A.N. Khokhlov (red.), *Археология Балтийского Региона // Archaeology of the Baltic*, Moscow–Saint-Petersburg, 49–59.
- CHILIŃSKA-FRÜBOES A.
2016 a.b.c *Zapinki z wczesnego okresu wpływów rzymskich (fibule grup II–IV wg klasyfikacji Oscara Almgrena) na obszarze kultury Dollkeim-Kovrovo. Studia nad rolą fibul jako wyznacznika chronologiczno-kulturowo-etnicznego, tom 1: Tekst, tom 2: Katalog, tom 3: Tablice* (dysertacja doktorska w archiwum Wydziału Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego).
2017 *Grób F z dawnego Kirpehnen – kolejny dowód powiązań ludności kultury Dollkeim-Kovrovo z kręgiem germańskim*, (w:) J. Andrzejowski, C. von Carnap-Bornheim, A. Cieśliński, B. Kontny (red.) *Orbis barbarorum, Studia ad archaeologiam germanorum et baltorum temporibus imperii romani pertinentia Adalberto Nowakowski dedicate*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina VI, Warszawa–Schleswig, 123–139.
w druku *Przedwojenne znaleziska rzymskich zapinek kabłąkowych datowanych na wczesny okres wpływów rzymskich, znanych z obszaru kultury Dollkeim-Kovrovo*, „Światowit” XI (LXII).
- CIEŚLIŃSKI A.
2010 *Kulturelle Veränderungen und Besiedlungsabläufe im Gebiet der Wielbark-Kultur an Łyna, Pasłęka und oberer Drwęca*, Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte Neue Folge 17, Berlin.
- EBERT M.
1926 *Truso, Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft*, Geisteswissenschaftliche Klasse 3/1, Berlin.
- EGGERS H.J.
1951 *Der römische Import im freien Germanien*, Hamburg.
- ENGEL C.
1931 *Das Gräberfeld von Sanditten, Kreis Weblau*, „Prussia” 29, 47–64.
1935 *Vorgeschichte der altpreussischen Stämme*, Königsberg.

- ENGEL C., LA BAUME W.
1937 *Kulturen und Völker der Frühzeit im Preußenlande, Atlas der Ost- und Westpreussischen Landesgeschichte*, I. Teil, Königsberg.
- FEUGÈRE M.
1985 *Les Fibules en Gaule Méridionale de la conquête à la fin du Ve s. ap. J.-C.*, Revue Archéologique de Narbonnaise 12, Paris.
- FRIEDRICH C.
1909 *Funde antiker Münzen in der Provinz Posen*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen“ XXIV/2, 193–247.
- GAERTE W.
1929 *Urgeschichte Ostpreußens*, Königsberg.
- GINALSKI J.
1991 *Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna*, „Przegląd Archeologiczny” 38, 53–84.
- GRENZ R.
1975 *Der Kreis Wehlau in vor- und frühgeschichtlicher Zeit*, Heimatbuch des Kreises Wehlau. Alle-Pregel-Deime Gebiet I, Rautenberg, 25–55.
- GÜNTHER C. VOSS A. (RED.)
1880 *Photographisches Album der Ausstellung Prähistorischer und Anthropologischer Funde Deutschlands, Section I: Ost und Westpreußen*, Berlin.
- HOFFMANN M.J.
1999 *Źródła do kultury i osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.*, Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie 177, Olsztyn.
2000 *Kultura i osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.*, Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie 191, Olsztyn.
2013 *Dzieje archeologii Prus Wschodnich od początku XVIII wieku do 1920 roku*, Monumenta Literaria Prussiae, Olsztyn.
- HOLLACK E.
1908 *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen*, Glogau–Berlin.
- HOLLACK E., PEISER F.
1904 *Das Gräberfeld von Moythienen, Königsberg.*
- НОМАКОВА О.А. (ХОМЯКОВА, О.А.)
2010 *Plastinčatye braslety sambijsko-natangijskoj kultury (Пластинчатые браслеты самбийско-натангийской культуры)*, (w:) О.А. Šeglova (О.А. Щеглова) i inni (red.), *Germania-Sarmatia (Германя-Сарматя) II*, Kaliningrad–Kursk, 277–289.
2016 *Voprosy socialnoj interpretacii pogrebenij s «sambijskimi» poásami rimskogo vremeni iz areala kultury Dollkajm-Kovrovo (Вопросы социальной интерпретации погребений с «самбийскими» поясами римского времени из ареала культуры Долькайм-Коврово)*, *Kratkie soobšeniâ Instituta arheologii (Краткие сообщения Института археологии)* 243, Moskva (Москва), 33–49.
- НОМАКОВА О.А. (ХОМЯКОВА, О.А.), P.S USPENSKIJ (П.С. УСПЕНСКИЙ)
2015 *Mogil'nik rimskogo vremeni Izobil'noe (Klein Fliess, Kr. Labiau) v Kaliningradskoj Oblasti: arhivnye dannye i novye issledovanjá (Могильник римского времени Изобильное (Klein Fliess, Kr. Labiau) в Калининградской Области: архивные данные и новые исследования)*, *Rossijskaâ Arheologija (Российская Археология)* 2015/3, 122–137.
- IBSEN T., SKVORZOV K.
2005 *Das Gräberfeld von Berezovka/Groß Ottenhagen – Ein wiederentdeckter Bestattungsplatz des 1. Jahrtausends n. Chr. im Kaliningrader Gebiet*, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 85 (2004), 379–452.
2015 *Das Gräberfeld von Groß Ottenhagen/Berezovka – ein wiederentdeckter Bestattungsplatz des 1. Jahrtausends n. Chr. im Kaliningrader Gebiet*, (w:) P.G. Gajdukov (П.Г. Гайдуков) (red.) *Goroda i vesi srednevekovoj Rusi: arheologija, istorija, kultura: k 60-letiju Nikolaâ Andreeviča Makarova (Города и веси средневековой Руси: археология, история, культура: к 60-летию Николая Андреевича Макарова)*, Moskva–Vologda (Москва – Вологда), 86–102.

- ISTENIČ J.
 2016 *Non-ferrous metals on late Republican and early Principate Roman military metalwork found in the River Ljubljana (Slovenia)*, (w:) X.P. Jensen, T. Grane (red.), *Imitation and Inspiration. Proceedings of the 18th International Roman Military Equipment Conference held in Copenhagen, Denmark, 9th–14th June 2013*, „Journal of Roman Military Equipment Studies” 17, 279–285.
- JAHN M.
 1916 *Die Bewaffnung der Germanen in der älteren Eisenzeit etwa von 700 v. Chr. bis 200 n. Chr.*, Mannus-Bibliothek 16, Würzburg.
 1921 *Der Reitersporn seine Entstehung und Früheste Entwicklung*, Mannus-Bibliothek 21, Leipzig.
- JUGA-SZYMAŃSKA A.
 2011 *Die Fibel aus Lattenwalde. Die Fibeln A.67–68 aus dem westbaltischen Kulturkreis*, „Archaeologia Lituana” 12, 36–47.
 2014 *Kontakty Pojezierza Mazurskiego ze wschodnią strefą Bałtyku w okresie wpływów rzymskich na przykładzie szpil*, (w:) A. Bitner-Wróblewska, W. Brzeziński (red.), *Seminarium Bałtyjskie III*, Warszawa.
- KACZANOWSKI P.
 1992 *Importy broni rzymskiej na obszarze europejskiego Barbaricum*, Kraków.
- KAZANSKI M.
 2007 *The Armament, Horsemen's Accoutrements, and Riding Gear of Long Barrow Culture (Fifth to Seventh Centuries)*, (w:) A. Bliujienė (red.), *Weapons, Weaponry and Man. In memoriam Vytautas Kazakevičius*, „Archaeologia Baltica” 8, 238–253.
- KHOMIAKOVA O.
 2015 *Disc brooches of Dollkeim-Kovrovo culture. The question of the origin of ornaments in the southeast Baltic in the first centuries AD*, „Archaeologia Baltica” 21–22, 14–39.
 2016 *The landscape and spatial analysis of Roman Period archaeological sites at the eastern border of Dollkeim-Kovrovo / Sambian-Natangian Culture*, „Archaeologia Baltica” 23, 58–80.
- KOLENDO J.
 1998 *Wyprawa po bursztyn bałtycki za Nerona*, (w:) A. Bursche, R. Chowaniec, W. Nowakowski (red.), *Świat antyczny i barbarzyńcy. Teksty, zabytki, refleksja nad przeszłością*, t. I, Warszawa, 167–190.
- KONTNY B.
 2001 *Uzbrojenie kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich odkryte w 1884 roku w miejscowości Ścinawa-Jeżów (Georgendorf)*, „Silesia Antiqua” 42, 77–95.
 2006 *Zabytki bałtyjskie w zbiorach wrocławskich, czyli nowe (stare?) materiały kultury kurhanów wschodniolitewskich z miejscowości Słobotka*, „Silesia Antiqua” 43, 157–173.
 2007 *Foreign influences on the weaponry of Bogaczewo and Sudovian cultures. The case of the shafted weapon*, (w:) A. Bliujienė (red.), *Weapons, Weaponry and Man. In memoriam Vytautas Kazakevičius*, Archaeologia Baltica 8, Klaipėda, 117–132.
 2011 *Costume and personal ornaments*, (w:) B. Kontny, J. Okulicz-Kozaryn, M. Pietrzak, *Nowinka, Site 1. The cemetery from the Late Migration Period in the northern Poland*, Gdańsk–Warszawa, 59–86.
 2015 *This came out of the swamp. Wolka See revisited: some debatable problems concerning Balt weapons*, (w:) B. Kontny (red.), *Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam*, Światowit, Supplement Series B: Barbaricum 11 Warszawa, 307–331.
 2017 *Brothers-in-arms. Balt warriors and their interregional contacts in the Roman and Migration periods (the case of the Bogaczewo and Sudovian cultures)*, „Lietuvos archeologia” 43, 11–62.
- KONTNY B., OKULICZ-KOZARYN J., PIETRZAK M.
 2011 *Horse furniture*, (w:) B. Kontny, J. Okulicz-Kozaryn, M. Pietrzak, *Nowinka, Site 1. The cemetery from the Late Migration Period in the northern Poland*, Gdańsk–Warszawa, 97–107.
- KP I *Katalog des Prussia-Museums im Nordflügel des Königlichen Schlosses zu Königsberg i. Pr., Teil I. Steinzeit-, Bronzezeit-, Pfahlbau-Funde, aufgestellt in Zimmer Nr. 1, 1893, Königsberg.*
- KP II *Katalog des Prussia-Museums im Nordflügel des Königlichen Schlosses zu Königsberg i. Pr., Teil II. Die Funde aus der Zeit der heidnischen Gräberfelder (von Christi Geburt bis zur Einführung des Christentums), 1897, Königsberg.*

- KRAUSE E.
1902 *Die Conservirung der vorgeschichtlichen Metall-Alterthümer nach den im Königl. Museum für Völkerkunde üblichen Verfahren*, „Zeitschrift für Ethnologie“ 11, 427–444.
- KULAKOV V.I. (КУЛАКОВ, В., И.)
2007 *Долькайм-Коврово, Исследования 1992–2002 гг.*, Prussia Antiqua 4 Monumenta, Minsk (Минск).
- KULIKAUSKAS P.
1968 *Kurmaičių Kapinynas*, (w:) A. Tatutavičius (red.), *Lietuvos Archeologiniai Paminklai. Lietuvos Pajurio I–VII a. Kapinynai*, Vilnius, 12–56.
- LA BAUME W.
1941 *Der altpreussische Schild*, „Alt-Preußen“ 6/1, 5–12.
1944 *Altpreussisches Zaumzeug*, „Alt-Preussen“ 9/1-2, 2–19.
- LINDENSCHMIDT L.
1864 *Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit*, t. I, Mainz.
1870 *Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit*, t. II, Mainz.
1881 *Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit*, t. III, Mainz.
- LINDENSCHMIDT L. JUN.
1900 *Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit*, t. IV, Mainz.
- MACKIEWICZ M.
2007 *Arsenal minionych wieków*, (w:) *Bitwa pod Akcjum 31 r. p.n.e.*, Rzeczpospolita. Bitwy świata 5, 14 kwietnia 2007, 6–10.
- MADSEN O.
1997 *Hedegård – a rich village and cemetery complex of the Early Iron Age on the Skjern river. An interim report*, „Journal of Danish Archaeology“ 13 (1996–97), 57–93.
2003 *Hedegård grave A 4103*, (w:) L. Jørgensen, B. Storgaard, L.G. Thomsen (red.), *The Spoils of Victory. The North in the shadow of the Roman Empire*, Copenhagen, 386–387.
- MADYDA-LEGUTKO R.
1987 *Die Gürtelschnallen der römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, BAR International Series 360 (1986), Oxford.
2011 *Studia nad zróżnicowaniem metalowych części pasów w kulturze przeworskiej. Okucia końca pasa*, Kraków.
- MAJEWSKI K,
1949 *Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich*, Wrocław.
- NOWAKOWSKI W.
1985 *Rzymskie importy przemysłowe na terytorium zachodniobałtyjskiego kręgu kulturowego*, „Archeologia” XXXIV (1983), 63–105.
1989 *Kultura wielbarska a zachodniobałtyjski krąg kulturowy*, (w:) J. Gurba, A. Kokowski (red.), *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim (Materiały z konferencji)* 2, Lublin, 143–159.
1991 *Kulturowy krąg zachodniobałtyjski w okresie wpływów rzymskich. Kwestia definicji i podziałów wewnętrznych*, Archeologia Bałtyjska, Olsztyn, 42–66.
1995 *Od Galindai do Galinditae. Z badań nad pradziejami bałtyjskiego ludu z Pojezierza Mazurskiego*, Barbaricum 4, Warszawa.
1996a *Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt*, Veröffentlichung des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg 10, Marburg–Warszawa.
1996b *Wista–Gotlandia–Niemen. Problem różnokierunkowych kontaktów nad Bałtykiem około przelotu er*, (w:) A. Kokowski (red.) *Studia Gothica I*, Lublin, 219–225.
2000 *Nowe materiały do badań nad znaleziskami importów rzymskich na dawnych ziemiach pruskich*, (w:) J. Kolendo, W. Nowakowski (red.), *Antiquitates Prussiae. Studia z archeologii dawnych ziem pruskich*, Warszawa, 207–235.
2004 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich i z okresu wędrówek ludów w Muntowie, pow. mławowski*, (w:) A. Jęga-Szymańska, W. Nowakowski, P. Szymański (red.), Światowit Supplement Series B: Barbaricum 7, Warszawa, 191–258.

- 2007 *Po obu stronach Pastłki – puchary grupy VIII na Sambii*, (w:) M. Fudziński, H. Paner (red.), *Nowe materiały i interpretacje, Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*, Gdańsk, 259–271.
- 2008 *Die frühesten Steigbügel aus Preußen. Funde vom Gräberfeld Widitten II im Samland*, (w:) B. Niezabitowska, M. Juściński, P. Łuczkiwicz, S. Sadowski (red.), *The Turbulent Epoch. New Materials from the Late Roman Period and the Migration Period*, t. II, Lublin, 189–211.
- 2009 *W dół Węgorapy – odgałęzienie „szlaku bursztynowego” w początkach okresu wpływów rzymskich*, (w:) J.M. Łapo, J. Janowski (red.), *Studia Węgorapskie I*, Warszawa, 107–124.
- 2012 *Auf der Suche nach dem „Gold des Nordens“. Rom, die Barbaren und die Bernsteinstraße*, „Światowit N.S.” VII (XLVIII), fasc. B (2006–2008), 95–106.
- 2013 *Masuren in der Römischen Kaiserzeit. Auswertung der Archivalien aus dem Nachlass von Herbert Jankuhn*, *Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete* 12, Neumünster.
- OBMANN J.
2000 *Studien zu römischen Dolchscheiden des 1. Jahrhunderts n. Chr. Archäologische Zeugnisse und Bildliche Überlieferung*, *Kölner Studien zur Archäologie der Römischen Provinzen*, Rahden.
- OKULICZ Ł.
1970 *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- RADUŠ O., SKVORCOV K.
2008 *Nahodki detalej ščitov v areale sambijsko-natangijskoj kultury*, (w:) C. von Carnap-Bornheim et al. (red.), *Germania–Sarmatia. Drevnosti Central’noj i Vostočnoj Evropy epohi rimskogo vlijanija i pereselenija narodov*, Kaliningrad, 122–145.
- SALIOLA M., CASPRINI F.
2012 *Pugio – Gladius Brevis Est*, BAR International Series 2404, Oxford.
- SCHWARTZ W.
1881 *Römische Münzfunde und alte Schlackengruben im Posenschen*, „Zeitschrift für Ethnologie“ 13, 50–53.
- SCOTT I.R.
1985 *First century military daggers and the manufacture and supply of weapons for the Roman Army*, (w:) M.C. Bishop (red.), *The Production and Distribution of Roman Military Equipment*, BAR International Series 275, Oxford, 160–213.
- SKVORCOV K.N. (СКВОРЦОВ, К.Н.)
2014 *Issledovanija rannej zony mogil’nika II–XII vv. Berezovka (Kaliningradskaaja oblast’, Rossiâ) v 2004 godu (Исследования ранней зоны могильника II–XII вв. Березовка (Калининградская область, Россия) в 2004 году)*, (w:) *Rimskie orly i sarmatskie drakony (Римские орлы и сарматские драконы) / Roman eagles and sarmatian dragons*, *Stratum plus* 4, Kishinev, 213–230.
- SKVORTSOV K.N.
2012 *The Formation of a Sambian-Natangian Culture Patrimonial Elite in the Roman Period in the Context of the Amber Trade*, „Archaeologia Baltica“ 18, 167–191.
- Skvorzov K.N.
2007 *Das Gräberfeld der römischen Kaiserzeit von Bol’šoe Isakovo (ehemals Lauth, Kreis Königsberg). Katalog der Funde aus den Grabungen 1998 und 1999*, „Offa” 61/62 (2004/05), 111–219.
- SPICYN A.A.
1896 *Kurgany S.-Peterburskoj gubernii v’ raskopkah’ L. K. Ivanovskago*, „Materialy po archeologii Rossii“ 20, S.-Peterburg.
- SZYMAŃSKI P.
2009 *Grób 1 z Nowej Boćwinki. Kilka uwag i dygresji na temat niektórych cech późnorzymskich zapinek bałtyjskich*, (w:) A. Bitner-Wróblewska, G. Iwanowska (red.), *Baltowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*, *Seminarium Bałtyjskie II*, Warszawa, 463–478.
- ŠTURMS E.
1931 *Die bronzezeitlichen Funde in Lettland*, (w:) *Congressus Secundus Archaeologorum Balticorum Rigae, 19.–23.VIII.1930*, *Acta Universitatis Latviensis Philologorum et Philosophorum Ordinis I/I, Rigae*, 103–144.

THIEL A., ZANIER W.

- 1994 *Römische Dolche – Bemerkungen zu den Fundumständen*, (w:) C. van Driel-Murray, *Military Equipment in Context. Proceedings of the Ninth International Roman Military Equipment Conference, held at Leiden, the Netherlands 15th–17th September 1994*, „Journal of Roman Military Equipment Studies“ 5, 59–81.

THOMAS E.B.

- 1971 *Helme, Schilde, Dolche. Studien über römisch-pannonische Waffenfunde*, Budapest.

TISCHLER O., KEMKE H.

- 1902 *Ostpreussische Altertümer aus der Zeit der grossen Gräberfelder nach Christi Geburt*, Königsberg.

ULBERT G.

- 1984 *Cáceres el Viejo. Ein spätrepublikanisches Legionslager in Spanisch-Extremadura*, Madrider Beiträge XI, Mainz.

VASIL'EV A.A.

- 2010 *Udila iz knážeskogo pogrebeniâ u s. Kišpek, Kabardino-Balkariâ (balto-černomorskie kontakty i nekotorye voprosy datirovki evropejskih drevnostej rubeža III–IV vv. n.e.)*, (w:) O.A. Ščeglova, M. Kazanski, V. Novakovskij (red.), *Germania-Sarmatia II: sbornik naučnych statii po arheologii posvjaščennyh posvášennyh pamâti M.B. Šukina*, Kaliningrad–Kursk, 97–111.

VIRCHOW R.

- 1889 *Ausgrabungen von Gräberfeldern und prähistorischen Funden in Ostpreussen*, „Zeitschrift für Ethnologie“ 21, 522–525.

WALENTA K.

- 2009 *Leśno i mikroregion w okresie rzymskim*, Chojnice.

WILBERS-ROST S.

- 1994 *Pferdegeschirr der römischen Kaiserzeit in der Germania libera. Zur Entstehung, Entwicklung und Ausbreitung des „Zaumzeugs mit Zügelketten“*, Veröffentlichungen der urgeschichtlichen Sammlungen des Landesmuseums zu Hannover 44, Oldenburg.

ZIELING N.

- 1989 *Studien zu germanischen Schilden der Spätlatène und der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*, BAR International Series 505, Oxford.

ØRSNES M.

- 1993 *Zaumzeugfunde des 1.–8. Jahrh. nach Chr. in Mittel- und Nordeuropa*, „Acta Archaeologica. København“ 64, 183–292.

AGATA CHILIŃSKA-FRÜBOES, BARTOSZ KONTNY

**GO FOR AMBER! ROMAN TRACE IN A DISTANT LAND
OR ONCE MORE ABOUT OLD FINDS FROM FORMER *ILISCHKEN***

A Roman *pugio* from former *Ilischken, Kr. Weblau* is one of the most famous artifacts discovered in the area of the Dollkeim-Kovrovo Culture. Thanks to archival sources it has been possible to establish new data concerning that find as well as some other artifacts from *Ilischken*.

In the literature and in archival sources appears the name *Ilischken* (see HOLLACK 1908: 60; NOWAKOWSKI 1996a: 150) or *Iblischken* (ENGEL'S ARCHIVE; GRENZ'S ARCHIVE 143; DSHI 100 LA BAUME 9: 110, 240, 256, 268, 270, 291; DSHI 100 Engel 130: 50). In fact, however, at the time of the first discoveries, *Ilischken* did not exist. There was the *Alt-Ilischken* farm and the *Neu-Ilischken* farm. *Alt-Ilischken* was located near the present Divnoe (Дивное) and *Neu-Ilischken* in the vicinity of no longer existing Bobrujskoe (Бобруйское), in the central part of the Kaliningrad Oblast (Fig. 1). This area is located east of the Glubokaâ River (Глубокая), west of the Podlesnaâ River (Подлесная) and north of the Pregolya River (cf. КНОМЯКОВА 2016: 70, fig. 5 – No. 43).

In 1877 first archaeological discoveries in *Ilischken* were made. At the modern cemetery (Kirchhof – Bujack 1891: 11) a copper-alloy axe (Fig. 2; Catalogue No. 1) and a fragment of stone artifact (Catalogue No. 2) were discovered. They were both delivered to the *Prussia-Museum* in 1890 (BUJACK 1891: 9, 11). Next discoveries – a shield boss type Jahn 7b (Fig. 3:1; Catalogue No. 3) and two bits (Figs. 3:2–3; Catalogue No. 4–5) – come from 1888 (JANKUHN'S ARCHIVE). Probably in the same time also other artifacts were found – two buckles (Catalogue No. 6–7), a stirrup (Catalogue No. 8), a bit's fragment (Catalogue No. 9) and a spearhead's fragment (Catalogue No. 10). In the same year, during digging a grave for a worker named Alack (BUJACK 1891: 12) a Roman *pugio* was discovered (Fig. 4:1; Catalogue No. 11) as well as a fibula type Almgren 72 (Fig. 5:1; Catalogue No. 12), a shield boss type Jahn 6/7 (Fig. 5:2; Catalogue No. 13), two bits (Figs. 5:3–4; Catalogue No. 14–15) and two horse teeth. It is a matter of dispute whether the described inventory came from one object, although such claim was established in the literature and in archives (EBERT 1926: 75; DSHI 100 LA BAUME 9: 6, 268). According to Martin Jahn (archive) and Carl Engel (archive) these finds did not come from one grave and such opinion is also presented by authors of this article.

It was problematic to establish where a modern cemetery in which archaeological discoveries were made existed (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016b: note 17). Luckily, thanks to information from the *Prussia-Museum's* archive

(SMB-PK/MVF, PM-IXd 8, PM-A 41/1) it is known that this archaeological site was located near junction of road from *Alt-Ilischken* to *Neu-Ilischken*, with a road to *Plibischken* (Gluškovо/Глушково, raj. Černâhovsk). Authors gave that site number I (Fig. 6).

In the 1930s some other discoveries in *Ilischken* were made. However, they came from other archaeological sites. To the west of school in *Alt-Ilischken* a stone axe was discovered (Fig. 6 – site II; Catalogue No. 16) and on a hill to the north of *Alt-Ilischken* – a flint axe was found (Fig. 6 – site III; Catalogue No. 17).

The artifact of the earliest chronology, found at the site I, is a stone axe's fragment (Catalogue No. 2). It should be dated to the period between the middle Stone Age and LT A–B (cf. HOFFMANN 2000: 116–117). A copper alloy axe (Fig. 2) type *Ilischken* in Dąbrowski's classification (DĄBROWSKI 1968: 35–36) comes from V–VI periods of the Bronze Age (cf. DĄBROWSKI 1968: 125; M.J. HOFFMANN 2000: 114; cf. BLAJER 2000: 346). Similar finds occurred in that time on the Samland Peninsula, in the Węgorapa River basin, in Lithuania and in Latvia (M.J. HOFFMANN 2000: 114, fig. 47 – with further literature).

The most interesting find from *Ilischken* is a Roman *pugio* (Fig. 4:1). It was made of iron, however, its handle and scabbard were decorated with silver. Decoration of the front side of the scabbard was divided into four fields, which in the literature, are named with letters A–D, starting from the top. Part of the decoration was damaged by fire, what is particularly noticeable in the field A, especially in its lower part. In the field A existed decoration of two circle sections, located one above the other. The lower motif probably represented a wreath (cf. Fig. 7:1,4,6) or a lunula (cf. OBMANN 2000: pl. 37:D25), probably without ribbons. The top detail, oriented slightly to the left of the longitudinal axis, could have also represented a similar pattern, possibly supplemented by a motif of pelta (cf. Fig. 7:6). The space between these motifs was originally filled with diagonal lines, separated by straight and broken lines (cf. Fig. 7:2). Field B contained a full circle pattern, maybe a wreath (cf. OBMANN 2000: 11, pl. 37:D8, D25, NL3), a crown of a palm tree (cf. OBMANN 2000: 11, pl. 36:D9, D24, GB17), a star (cf. OBMANN 2000: pl. 41:CH9, GB14) or a rosette (cf. OBMANN 2000: pl. 42:GB14, GB16) (cf. Figs. 7:3,6). Field C had a circular border which survived only in its upper left part. In the left part of that field and near its left upper corner, outside the circular shape, diagonal lines preserved.

Unfortunately, it is not possible to discuss the form of the dagger itself. Scabbard of the pugio should be classified to type Scott A, its 3rd group (SCOTT 1985: 170). Such finds are dated to the Nero's reign and to the early Flavian Dynasty reign. The discussed *pugio's* scabbard presents group Obmann 3 (OBMANN 2000: 9). Such artifacts appeared in the Tiberius's reign and existed until the early Flavian Dynasty reign. Discoveries come mainly from the Britannia, the Rhineland provinces and the foothills of the Alps.

The only known fibula (**Fig. 5:1**) from *Ilischken* represents type Almgren 72, variant Chilińska-Drapella 2.1. (ALMGREN 1987; CHILIŃSKA-DRAPPELLA: note 8). Such fibulae were common in the area of the Dollkeim-Kovrovo Culture and they have been already described many times (ALMGREN 1897: 38–39, 157–158; NOWAKOWSKI 1989: 145, 148, 156–157, fig. 2; 1991: 52, 65, fig. 3; 1996a: 49, 155–156, map 4; BANYTÉ-ROWELL 2009: 56, fig. 5; CHILIŃSKA 2009: 64–70, 190–195, pl. 45–47, maps 1–2; CIEŚLIŃSKI 2010: 55–56; NOWAKOWSKI 2013: 129–130; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 122–153. Exemplars with springs covered with sleeves come mainly from the area of the Wielbark Culture – most of them were discovered in its zone A (CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: map 12, appendix 4; cf. NOWAKOWSKI 1989: 148, fig. 2; 1996a: 155–156, map 4; CHILIŃSKA 2009: 66–67, map 1). The area of the Dollkeim-Kovrovo Culture (especially the Samland Peninsula) is another place where discoveries of these fibulae concentrate. They existed in phases B_{2a–b} (NOWAKOWSKI 1989: 148; CHILIŃSKA-FRÜBOES 2016a: 140; cf. CIEŚLIŃSKI 2010: 56; NOWAKOWSKI 2013: 130), however some exemplars from Lithuania and the Masuria are younger. From *Ilischken* come at least two buckles (Catalogue No. 6–7). One of them (**Fig. 3:4**) belongs to type Madyda-Legutko D1, D11 or H30 (MADYDA-LEGUTKO 1987).

One of two shield bosses belongs to type Jahn 6 or 7 (**Fig. 5:2**), probably to the variant 7b (JAHN 1916). The second shield boss (**Fig. 3:1**) belongs to wariant Jahn 7b. Shield bosses type Jahn 6 existed in the area of the Dollkeim-Kovrovo Culture in the phase B₂ and in the beginning of the Younger Roman Period (KONTNY 2015: 308–310). Exemplars of variant 7b were also quite popular in the area of the Dollkeim-Kovrovo Culture (cf. RADUŠ, SKVORCOV 2008: table 1). Most specimens from the West Balt Circle are dated to the phase B₂, however, some might had been in use also during the phase C₁.

Two bits (**Figs. 3:2, 5:4**) had rings type 2B (ØRSNES 1993: 199–200, fig. 9), what unfortunately cannot be used as a chronological factor. Two other bits (**Figs. 3:3, 5:3**) had a triple structure. Such artifacts existed in the West Balt Circle, in Scandinavia and in the Merovingian Circle mainly in the Late Migration Period (KONTNY, OKULICZ-KOZARYN, PIETRZAK 2011: 97–98 – with further literature). The fifth bit (Catalogue No. 9) probably comes from the Middle Ages.

Not much can be said about a stirrup (Catalogue No. 8). Stirrups appeared in the Baltic Lands in the 7th c. (cf. NOWAKOWSKI 2008: 199), however, some might have been also older 6th–7th cc. (cf. KONTNY 2011: 60–61, 123–125). A stone axe discovered in site II (Catalogue No. 16) is dated to the period since the middle Stone Age until the LT A–B (cf. HOFFMANN 2000: 116–117). A flint axe from site III (Catalogue No. 17) comes from the Neolithic.

According to Adalbert Bezenberger (KP II:29) and Emil Hollack (1908: 60 – a) site I in *Ilischken* is dated to phases: B, C, G and H. Carl Engel (archive; DSHI 100 ENGEL 99: 15–16) mentioned phases: B, B/C, C, D and H. The analysis of artifacts carried out in this article proved that the oldest find from the site I (stone axe) comes from a period between the middle Stone Age and the LT A–B. A copper-alloy axe is dated to V–VI periods of the Bronze Age. Perhaps both finds come from the same time. Fibula type Almgren 72 and probably also a pugio should be dated to the phase B₂. Both shield bosses come from the phase B₂–C_{1a}. One of the buckles (**Fig. 3:4**) probably also comes from the Roman Period. Two bits (Catalogue No. 4, 14) come from the Migration Period or from the early Middle Ages. Unfortunately not much can be said about chronology of sites II and III.

It is possible that cemeteries of the Dollkeim-Kovrovo Culture situated in the middle and in the upper course of the Pregolya River were founded in the Late Bronze Age, so earlier than cemeteries known from the Samland Peninsula, which were usually founded in the phase B₂. However, they existed as long as cemeteries from the Samland Peninsula.

Pugio from *Ilischken* might have been a gift from the Roman official or merchant (cf. NOWAKOWSKI 1985: 82; 2012: 98). Whether or not the item came there in Nero's times or a little bit later on, it has been in use for a long time, further confirming its value (material, prestige and symbolic).

Translated by Agata Chilińska-Früboes